

inteligence byli významně zastoupeni v národním odboji. Stovky českých intelektuálů putovaly do německých věznic a koncentračních táborů, mezi nimi desítky předních vědeckých kapacit.

Seznam všech obětí, jež naše věda přinesla v průběhu nacistické okupace, by byl dlouhý. Jenom v letech 1941—42 byli popraveni tito vysokoškolsí profesori: historik antických dějin Vladimír Groh, někdejší rektor ČVUT Viktor Felber, zoologové Jaroslav Štorkán a Jaromír Šámal, právní historik Bohumil Baxa, slavista Josef Páta, profesor sociálního lékařství Hynek Pelc a pedagogický teoretik Jan Uher. Řada vysokoškolských učitelů zahynula v koncentračních táborech; zvláště těžce byly postiženy brněnské vysoké školy, jež jenom v průběhu jara 1942 ztratily v Mauthausenu osm profesorů. Avšak i v těžkých okupačních podmínkách pokračovala většina českých vědců ve své práci. Vznikla řada cenných monografií a objevných studií, rozvíjely se i mnohé výzkumné programy. Například ve Fragnerově farmaceutické továrně v Měcholupech byl koncem války vyvinut první český penicilin — Mykoin BF-510. Uprostřed pohnuté doby odhalovaly jednotlivé vědní obory nové horizonty, problémy a tematické okruhy. A na různých neakademických pracovištích posléze dozrávala nová vědecká generace, jejíž růst měl být přetržen 17. listopadem 1939.

hlava šestá

LÉTA 1945—1970

I. NÁSTUP A DÚSLEDKY STALINISMU V ČESKOSLOVENSKU

I/1 *Rozchod s politickým systémem předmnichovské republiky*

V 11 hodin dopoledne 3. dubna 1945 přijížděl za překrásného jarního počasí do Humenného zvláštní vlak. Na nádraží vítaly dvě čestné roty československých a sovětských vojáků prezidenta **dr. Edvarda Beneše**, vracejícího se ze šestiletého exilu, spolu se členy jeho doprovodu a designovanými členy nové československé vlády. Ta byla jako první vláda na osvobozené domácí půdě oficiálně ustanovena následujícího dne a do jejího čela byl jmenován bývalý československý velvyslanec v SSSR **Zdeněk Fierlinger**.

Nová vláda byla výsledkem jednání mezi dvěma centry našeho zahraničního odboje, londýnským a moskevským, která probíhala v březnu 1945 v Moskvě. Přestože představy obou těchto center o podobě poválečného Československa se v mnoha směrech zásadně lišily, nedošlo při moskevských jednáních k dramatickým konfliktům. Londýnští i moskevští politikové se především shodli ve snaze zajistit si v osvobozené vlasti mocenské pozice, společná jim byla také nedůvěra vůči domácímu odboji. Pro jeho reprezentanty nebylo v nové vládě rezervováno ani jedno ministerské křeslo.

Ke shodě došlo při jednáních mezi reprezentanty londýnského a moskevského exilu také v klíčové otázce **reformy politického systému Československa**. V článku IX programového prohlášení nové vlády, tzv. **Košického vládního programu**, vyhlášeného 5. dubna, byl zakotven zákaz pravicově orientovaných stran první republiky. Na naši poválečnou politickou scénu se měli vrátit pouze sociální demokraté, národní socialisté, lidovci, slovenští demokraté a komunisté, kteří však byli reprezentováni dvěma stranami, KSČ a KSS. S revolučním sebevědomím se tak ignorovaly hlasy více než poloviny československých občanů, kteří v posledních předválečných volbách volili agrárníky, národní demokraty, živnostníky a ostatní strany, jejichž činnost neměla být obnovena. Posílení pozic levicově orientovaných stran bylo v poválečné Evropě obecným zjevem. Úplná likvidace pravicové opozice však byla v západoevropském kontextu něčím zcela výjimečným.

*Německé obyvatelstvo
připravené k vystěhování
z Československa*



Není pochyb o tom, že moskevská jednání probíhala pod taktovkou komunistů, kteří na ně byli na rozdíl od svých londýnských partnerů velmi dobře připraveni. Svědčí o tom i **složení nové vlády**. Podle dohody se jejími členy měli stát vždy tři ministři za každou povolenou stranu. Vzhledem k existenci dvou komunistických stran to znamenalo, že komunisté získali šest ministerských křesel. Vedle dvou místopředsedů vlády, Klementa Gottwalda za KSČ a Viliama Širokého za KSS, obsadili úřady ministrů vnitra (Václav Nosek, KSČ), informací (Václav Kopecký, KSČ), zemědělství (Julius D'uriš, KSS) a práce a sociálních věcí (Jozef Šoltéz, KSS). Připočteme-li k tomu skutečnost, že komunistu Vlado Clementis byl jmenován státním tajemníkem na ministerstvu zahraničních věcí a že klíčová místa premiéra a ministra obrany získali zjevně ko-

munističtí sympatizanti Zdeněk Fierlinger a Ludvík Svoboda, máme před sebou obraz rozložení sil, nad kterým historikové dodnes krouží hlavou. Extrémní levice ovládla bez boje mocenské pozice, umožňující jí zásadním způsobem ovlivnit vývoj v osvobozené republice.

Principem poválečného politického života se měla stát národní jednota. Tato zásada, odrážející přesvědčení, že jednou z hlavních příčin tragického konce první republiky byla její politická roztržitost a nejednotnost, dostala v moskevských dohodách svou institucionální podobu. Byla vytvořena **Národní fronta Čechů a Slováků**, orgán, ve kterém měli být zastoupeni představitelé všech povolených stran, a na jehož půdě se měly v prvé instanci a závazným způsobem řešit vznikající problémy. Zároveň se mu dávala pravomoc rozhodovat, kterým stranám bude do budoucna

činnost povolena. Národní fronta tak byla v politickém systému poválečného státu postavena do značné míry nad parlament a především mimo demokratickou kontrolu.

Navzdory oficiálně deklarované právní kontinuitě s první republikou nabývalo poválečné Československo velice rychle zcela nových a v mnoha případech pro demokratický vývoj nebezpečných rysů. Zákonnodárná moc byla v prvních měsících nahrazována prezidentskými dekrety, které zásadním způsobem měnily podobu státu. Tak tomu bylo především v případě **dekretů z 24. října 1945**, kterými byly znárodněny doly a klíčový průmysl, potravinářský průmysl a banky a soukromé pojišťovny. Celkem bylo tímto akty znárodněno přes 3000 podniků, jejichž výrobní kapacita představovala téměř dvě třetiny našeho tehdejšího průmyslového potenciálu.

Velice nepříznivě se vyvíjela situace v oblasti lidských a občanských práv. Revoluční spravedlnost, podložená prezidentskými dekrety „o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech“ (tzv. *velký retribuční dekret z 19.6. 1945*), a „o trestání některých provinění proti národní cti“ (tzv. *malý retribuční dekret z 27.10. 1945*) šmahem odsuzovala k tvrdým trestům skutečné i domnělé kolaboranty. Československou politiku ovládla atmosféra strachu a podezřivosti. Našlo se jen málo politiků a novinářů, kteří byli ochotni riskovat a poukázat na zjevná bezpráví.

V plné míře se revoluční bezpráví projevilo ve vztahu k **národnostním menšinám**. Stabilita poválečného Československa měla být zajištěna nejen zjednodušením jeho politické scény, ale také jeho národnostního složení. Se souhlasem prakticky celé naší politické reprezentace bylo rozhodnuto zbavit se neslovanských menšin, Němců, kteří tvořili před válkou téměř 30 % obyvatelstva českých zemí, a Maďarů, jejichž počet na Slovensku dosahoval více než 17% celkového počtu obyvatel. S „řešením“ národnostního problému se začalo bezprostředně po osvobození a tato kapitola našich moderních dějin patří mezi ty nejsmutnější.

Němci i Maďaři se dostali v Československu do postavení bezprávné skupiny obyvatel. Jejich majetek byl zabaven a dán pod tzv. národní správu, byla jim konfiskována zemědělská půda. Byli zbaveni státního občanství a tím i jakékoli právní ochrany. Vlna poválečného nacionalismu, které se ani jedna z existujících politických stran nedokázala účinně postavit, plodila za této situace množství krutosti a nelidských aktů odvěty. Pro ilustraci uvedme část výpovědi německého sociálního demokrata, antifašisty Aloise Ullmana o jednom z nejextrémnějších případů v Ústí nad Labem na konci července 1945. Výpověď byla učiněna bezprostředně po Ullmanově odsunu před americkými okupačními úřady v Německu:

„Když v 15.00 hodin končila pracovní doba a především zaměstnanci firmy Schicht museli jít domů přes labské mosty, řádily v blízkosti tržního náměstí nejdivočejší tlupy. Házely ženy s dětskými kočárky do Labe, a ty se staly terčí pro vojáky, kteří stříleli na ženy tak dlouho, až z proudu již nevypluly. Také do vodního rezervoáru na tržním náměstí házeli Němce, a sotva se vynořili, tyčemi je stlačovali pod hladinu. Teprve kolem 17 hodiny se ukázalo několik ruských důstojníků, kteří se snažili vyklidit ulice . . . Večer 31. července byli mrtví sneseni na tři sběrná místa a odvezeni nákladními auty. Na těchto třech místech se napočítalo na 400 mrtvých.“

Postup vůči menšinám vyvolával kritickou reakci ze strany západních spojenců. Na **Postupimské konferenci** byl sice schválen odsun německého obyvatelstva, měl však být prováděn organizovaně a pod dohledem nezávislé mezinárodní komise. V srpnu 1945 tak bylo ukončeno období tzv. divokého odsunu, v jehož průběhu byli Němci vyháněni ze svých domovů tím nejkrutějším způsobem. Tzv. organizovaný odsun byl pak zahájen v lednu 1946 a podle údajů, které sdělil zahraničnímu výboru Národního shromáždění v prosinci téhož roku ministr zahraničních věcí Jan Masaryk, jím bylo vysídleno 2 256 000 Němců. Podle pokynů tehdejšího ministerstva vnitra měl být zbytek německého obyvatelstva rozptýlen z pohraničí do vnitrozemí. V roce 1950 zůstalo podle oficiálních statistik v českých zemích 1,8 % německých obyvatel.

Odsun maďarské menšiny podle německého vzoru Postupimská konference neschválila. Díky tomuto rozhodnutí musela československá vláda o transferu Maďarů jednat s vládou maďarskou. Ta nakonec přistoupila pouze na výměnu obyvatelstva, která se realizovala jen ve velmi omezeném rozsahu. Maďarskou menšinu, byť vystavenou silnému slovakizačnímu tlaku a opakovaným pokusům o přesídlení uvnitř Československa, tedy nepotkal v plném rozsahu tragický osud menšiny německé. V roce 1950 uváděly statistiky na Slovensku stále ještě více než 10% maďarského obyvatelstva a jeho skutečný počet byl ještě vyšší.

Neradostná právní situace v zemi se příliš nezlepšila ani poté, co 28. října 1945 zahájilo svou činnost **prozatímní Národní shromáždění**, složené z poslanců, delegovaných na základě dohod uvnitř Národní fronty politickými stranami a společenskými organizacemi. To nejen potvrdilo a prohlásilo za zákon doposud vydané prezidentské dekrety, ale zvláštním zákonem z května 1946 dokonce zaručilo beztrestnost těm, kteří se podíleli na poválečném bezpráví. V prvním paragrafu tohoto zákona stálo:

„Jednání, které by podle platných předpisů zakládalo soudně trestný čin, není trestné, došlo-li k němu v době od 30. září

1938 do 28. října 1945 z důvodů boje o znovunabytí svobody Čechů a Slováků nebo bylo-li výrazem touhy po spravedlivé odplatě za činy okupantů nebo jejich pomahačů.“

I/2 Zápas demokratických sil s komunisty

Provizorium, představované prozatímním Národním shromážděním a vládou vzešlou z dohod politických stran, mělo být v roce 1946 nahrazeno řádnými orgány, sestavenými na základě výsledků voleb. I když opatření, přijatá v průběhu minulých měsíců, vytvářela zcela jasné hranice, uvnitř kterých se volby mohly odehrát, spojovali s nimi ti, kteří byli znepokojeni politickým vývojem v poválečném Československu, značné naděje. Volby skutečně proběhly v rámci daných možností svobodně a za účinné kontroly. Ostatně ani nejmocnější politická síla ve státě, komunisté, neměli v tomto období důvod demokratický průběh voleb neústavně narušovat. Byli na ně velmi dobře připraveni. V jejich prospěch hovořil již zmíněný celoevropský příklon k politické levici. Komunisté byli ve vládě ve Francii a v Itálii, dokonce i populární Winston Churchill se musel v Británii před rokem sklonit před volebním vítězstvím labouristů. Významnou roli hrála obecná popularita Sovětského svazu a jeho Rudé armády osvoboditelky. Českoslovenští komunisté přidávali k těmto devízám svou obratnou politikou další body.

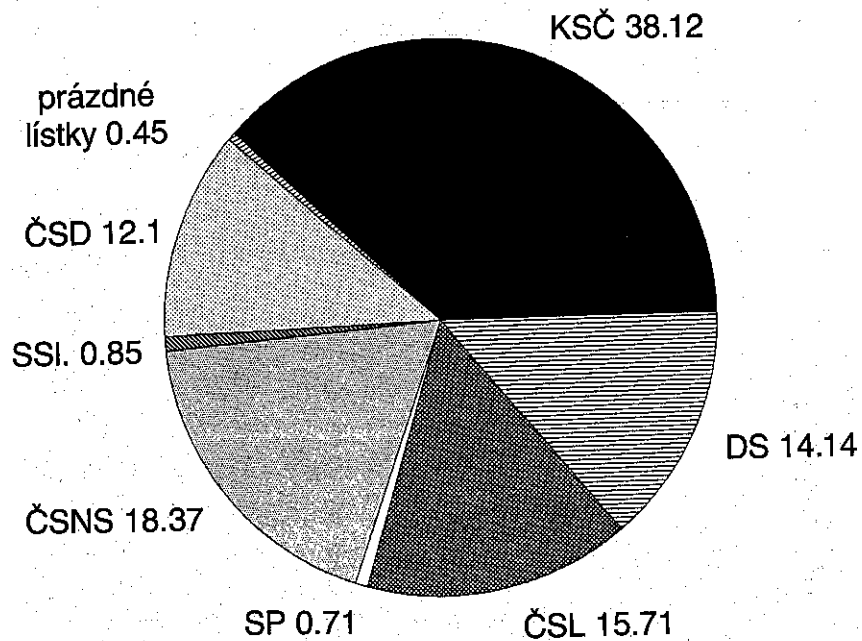
Velmi účinně využili mocenských pozic, které jim byly poskytnuty ve vládě Národní fronty. Teror, rozpoutaný v rámci retribučních opatření, byl komunistickým ministerstvem vnitra zaměřen především proti příslušníkům a přívržencům ostatních politických stran. Vstup do komunistické strany naproti tomu ve většině případů znamenal bezpečí i pro skutečné kolaboranty. Klíčovou roli sehrála skutečnost, že komunisté ovládli rozhodující místa ve vztahu k pohraničí. Přisvojili si roli rozdávače půdy bezzemkům z *Národního pozemkového fondu*, který vznikl z konfiskované německé, maďarské a kolaborantské půdy. V předvečer voleb byly v pohraničí rozdávány tzv. *dekrety o půdě*, které sice neměly žádnou právní platnost, nicméně působily velkoryse. Oblibu získávaly KSČ a KSS také okázale zdůrazňovaným nacionalismem, snahou interpretovat prováděné změny jako radikalismus národní, nikoli sociální. Tak například demonstrace na podporu rozdělení půdy zabavené Němcům a Maďarům byly organizovány pod heslem „*Odčičujeme Bílou horu*“. V tomto směru poskytovalo cenné služby ministerstvo informací, kontrolující masové sdělovací prostředky.

Aby přívrženci bývalých pravicově orientovaných stran nedávali své hlasy největším komunistickým konkurentům, za které byli považováni

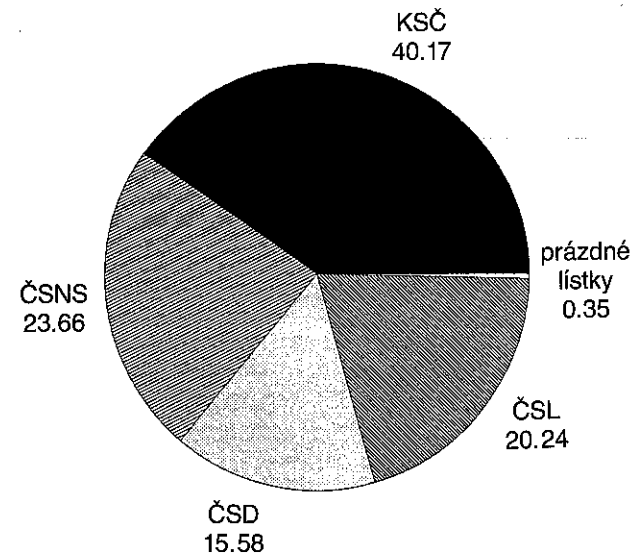


Pražané očekávají oznámení volebních výsledků před budovou Melantrichu na Václavském náměstí

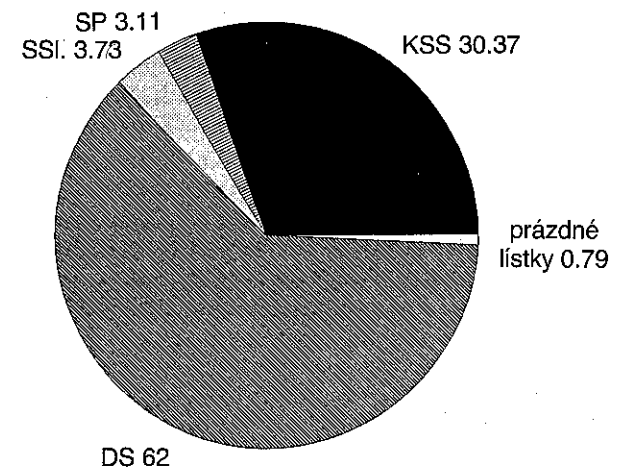
Československo



České země



Slovensko



Volby do Ústavodárného národního shromáždění (26. května 1946)

Vysvětlivky:

- | | |
|------|---|
| KSČ | Komunistická strana Československa |
| KSS | Komunistická strana Slovenska |
| ČSNS | Československá strana národně socialistická |
| ČSL | Československá strana lidová |
| DS | Demokratická strana |
| ČSD | Československá sociální demokracie |
| SSI | Strana slobody |
| SP | Strana práce |

především národní socialisté, prosadili komunisté tzv. *bílé volební lístky*. To znamenalo, že voliči, kteří nebyli spokojeni se skromným politickým menu, nabídnutým jim Národní frontou, mohli svou nespokojenost dát najevo tím, že nehlasovali pro žádnou z legalizovaných stran. Podstatu tohoto triku trefně komentoval novinář Ferdinand Peroutka, když v období Velikonoce otiskl článek pod titulkem „*Nedáte-li červený, dejte aspoň bílý*“.

Výsledky voleb v českých zemích odpovídaly očekávání komunistů. Získali zde 40,17% hlasů a stali se jednoznačně nejsilnější stranou. Za nimi následovali národní socialisté s 23,66%, lidovci s 20,24% a sociální demokraté s pouhými 15,58% hlasů. Velkým zklamáním však pro ně skončily volby na Slovensku. Rozhodujícím způsobem zde zvítězila Demokratická strana (62%), komunisté získali 30,37% a dvě nově povolené slovenské strany, Strana slobody a Strana práce, v zásadě zanedbatelných 3,73%, respektive 3,11%. V celostátním měřítku bylo nicméně vítězství komunistů přesvědčivé. Získali v novém parlamentu, *Ústavodárném národním shromáždění*, 114 poslaneckých mandátů. Druhou nejsilnější stranou zůstali i z tohoto pohledu národní socialisté (55 mandátů), za nimi se pak umístili lidovci (46), demokraté (43), sociální demokraté, kteří se spojili se slovenskou Stranou práce, (39) a Strana slobody (3). Dne 2. července byla jmenována *nová vláda* v čele s komunistou Klementem Gottwaldem. KSČ v ní obdržela 7 křesel, KSS 2, národní socialisté, lidovci a demokraté 4 a sociální demokraté 3. Dva ministři, L. Svoboda (obrana) a J. Masaryk (zahraničí), byli bez politické příslušnosti.

Volby přispěly k významné diferenciaci československé politiky. Komunisté byli navzdory neúspěchu na Slovensku plni optimismu a vytyčili si ambiciózní cíl získat v příštích volbách v celostátním měřítku více než 50% hlasů. Na ostatní politické strany s výjimkou sociální demokracie začali již nepokrytě pohlížet jako na opozici. Také **nekomunistické strany** opustily původní představu semknuté Národní fronty. Především uvnitř národně socialistické strany, ale také u lidovců a sociálních demokratů, se začínaly prosazovat síly, odhodlané nedopustit pokračování v rozchodu s tradicemi parlamentní demokracie. Nový parlament v řadě případů odmítal závazný diktát Národní fronty, ta sama se stávala kolbištěm, na kterém se odehrávaly zásadní spory.

Demokratické síly sváděly s komunisty těžké boje o hospodářskou politiku, snažily se zabránit přílišnému posilování znárodněného sektoru naší ekonomiky. Předmětem neustálých konfliktů byla také oblast zemědělství, kde se rozhořel spor o radikální pozemkovou reformu. Ostré kritice podrobovali nekomunističtí poslanci postup ministerstva informací, kontrolujícího nedemokratickým způsobem rozhlas i filmové zpravodajství a pokoušejícího se prosadit i kontrolu tisku. Stále častěji uzavírali v těchto sporech reprezentanti demokratických stran přechodná účelová spojení.

Vytvořit mechanismus trvalé spolupráce se jim však nepodařilo. V rozhodujících momentech často převládaly stranické zájmy, nekomunistické strany se neodhodlaly označit jednoznačně komunistickou politikou za protidemokratickou.

Taktika demokratických sil vycházela z představ o tradiční parlamentní politice. Jejich protivník se naopak pravidelně uchýlil k **mimoparlamentním prostředkům**. Parlament byl zasypán tisíci rezolucí na podporu komunistických požadavků, pravidelně se na jeho zasedání dostavovaly nejrůznější deputace. Běžnou součástí argumentace komunistických ministrů při diskusích ve vládě byly výhrůžky lidovými nepokoji. Téměř každý spor, týkající se osudu průmyslových podniků, byl provázen stávkami. Mocným spojencem komunistických politiků při organizování těchto akcí byly **sjednocené odbory** v čele s Antonínem Zápotockým.

Důležitým trumfem v rukou komunistů zůstávala i nadále jejich pozice v **bezpečnostním aparátě**. Ovládli postupně nejen samotné ministerstvo vnitra, ale také všechny vedoucí útvary Bezpečnosti, především zpravodajství a státní bezpečnost. Ve snaze zdiskreditovat domácí nekomunistický odboj zahájily tyto složky prostřednictvím zmanipulovaných výpovědí K. H. Franka a zatčených gestapáků v roce 1946 nevybíravou kampaň proti jedné z hlavních postav odboje, doc. V. Krajnovi. Jejich agenti pronikli do nekomunistických stran a organizovali zde nejrůznější provokace. Známou se stala například *mostecká aféra*, ve které se státní bezpečnost prostřednictvím agenta provokatéra pokusila obvinít čelné národně socialistické funkcionáře z přípravy státního převratu. Stejně původce měl i *krémáňský případ*. Národně socialističtí ministři P. Drtina a P. Zenkl spolu s ministrem zahraničí Masarykem obdrželi v září 1947 krabičky s výbušninou. Komunisty ovládaná policie nebyla schopna najít pachatele, ale vyšetřování zahájil z funkce ministra spravedlnosti také Drtina. Stopy vedly zjevně na sekretariát KSČ do Olomouce, v průběhu vyšetřování bylo odhaleno také skladiště zbraní u komunistického poslance Jury Sosnara. Největšího úspěchu dosáhli policejní provokatéři v případě *spiknutí na Slovensku*, v rámci kterého se jim podařilo zdiskreditovat vedoucího představitele demokratické strany, obvinit je ze spolupráce s luďáckou emigrací a přimět tak demokratického místopředsedu vlády Jána Ursínyho k odstoupení.

V průběhu roku 1947 se stávalo stále zřejmějším, že systém Národní fronty se dostává do **hluboké krize**. Sřetení mezi koaličními partnery se vyhrcovala, v zemi narůstala nespokojenost, způsobená nepříznivým hospodářským vývojem. Znárodněné podniky, zatížené rychle rostoucí byrokracií, se ukázaly jako neefektivní a jejich výrobky jako neschopné konkurence na zahraničních trzích. Produktivita zemědělství poklesla hluboko pod předválečnou úroveň, krizi prožívala především nová hospodář-

ství v pohraničí. Zásobování obyvatelstva vážlo a situaci zhoršovaly důsledky mimořádného sucha. Zaujata zcela vnitropolitickými problémy, jako by si naše veřejnost ani nepovšimla, že o dalším osudu Československa se v této době rozhodovalo také, nebo možná především, na poli politiky zahraniční.

„Klema uměl krásně rozdělovat role. To my jsme Klemu nechali a dělali jsme za něj tu špinavou práci. Klema dělal mrdce, ale vynadat, to jsem dostal za úkol já. Někdy Klema jen mrknul a už jsem věděl, o co jde . . .“

(Václav Kopecký o Klementu Gottwaldovi v neoficiálním projevu roku 1955)

I/3 Československo a Marshallův plán

Neměnnou zásadou politiky Národní fronty, nepodléhající jakékoli diskusi a nikdy veřejně nekritizovanou, bylo **spojenectví se Sovětským svazem**. Přestože oblíbeným motivem projevů československých politiků byla role ČSR jako spojnice mezi Západem a Východem, neodchýlila se naše zahraniční politika od skončení války ani jednou od linie politiky sovětské. Tato pozice byla udržitelná a západními spojenci tolerovatelná dotud, pokud existovala naděje, že spolupráce hlavních mocností antihitlerovské koalice potrvá i v poválečném období. S narůstající agresivitou Sovětského svazu na mezinárodním poli a s jeho zjevným odklonem od zásad evropské politiky, přijatých na Jaltě, se však situace změnila. Svět se ocitl na pokraji **studené války** a pro státy ubírající se středními cestami v něm již nebylo místa.

Československá zahraniční politika jako by tento fakt po dlouhou dobu nebrala na vědomí. Naši delegáti na mezinárodních konferencích nadšeně aplaudovali protiamerickým výpadům svých sovětských kolegů a ministr Masaryk se v zákulisí pokoušel uplatnit svůj příslovečný šarm a vysvětlovat, že to vše se děje pouze pro zachování vnějšího dojmu. Důsledky se projevíly záhy. Již v průběhu roku 1946 uvázla na mrtvém bodě **jednání s Mezinárodní bankou o úvěr**, který byl vzhledem k pasivní platební bilanci Československa s dolarovou a librovou oblastí pro naše hospodářství klíčový.

V průběhu následujících měsíců se konflikty na mezinárodní scéně dále vyhroutily. Sovětský svaz, ujišťující ještě před nedávnem Stalinovými ústy Gottwalda, že nemá námitek proti vnitropolitickým odlišnostem na cestě svých spojenců ve střední a východní Evropě k socialismu, přistoupil k jejich brutální **sovětizaci**. Československo zůstalo jedinou zemí v této oblasti, která si zachovala znaky formální demokracie. Na druhé straně oficiální americká politika nastoupila cestu mobilizace sil k boji proti expanzivnímu postupu Sovětů. V atmosféře bezprostředního ohrožení svobodného světa



Ministr zahraničí J. Masaryk (první zleva) na pražském letišti po návratu z Moskvy 1947

vyhlásil v březnu 1947 americký prezident známou **Trumanovu doktrínu**, která rozlišovala pouze dvě kategorie států: demokratické nebo o demokracii usilující, a totalitní. Pouze prvním z nich se mělo do budoucna dostávat podpory USA.

I za této situace považovali naši politikové za možné uchovat pro Československo v mezinárodních vztazích výjimečné postavení. Vzhledem k jeho přetrvávajícím ekonomickým kontaktům a vazbám s rozvinutými západními zeměmi vznikala představa, že by mohlo přinejmenším hrát roli zprostředkovatele ekonomických kontaktů mezi Sověty a Západem. Také tato koncepce se však záhy ukázala jako iluzorní.

5. června 1947 vystoupil americký státní tajemník George C. Marshall s projevem, ve kterém nabídl pomoc Spojených států všem evropským zemím usilujícím o obnovu svého válkou zničeného hospodářství. *„Naše politika není namířena proti žádné zemi, žádné politické doktríně, ale proti hladu, chudobě, zoufalství a chaosu,“* prohlásil. Zároveň však zdůraznil: *„Vlády, politické strany a skupiny, které usilují prodlužovat lidskou bídu, aby z ní politicky nebo jinak těžily, narazí na odpor Spojených států.“* Jestliže Trumanova doktrína rozdělila svět v americkém pojetí na blok demokracie a blok jejích nepřátel, pak Marshallův projev nabízel evropským státům možnost rozhodnout se, ke kterému z nich se chtějí připojit.

Jednání o programu hospodářské obnovy Evropy, který se stal známý jako **Marshallův plán**, odhalila skutečnou podobu politické situace a rozložení sil na tomto kontinentě. Sovětský svaz odmítl účast na Marshallově plánu již na počátku června. Za ním následovala odmítavá stanoviska na Moskvě závislých zemí, a to přesto, že některé z nich (Jugoslávie a Polsko) projevovaly původně o program velký zájem. Pouze československá vláda považovala i po sovětském odmítnutí za možné o své účasti na Marshallově plánu jednat. Pro jistotu se však rozhodla vyslat do Moskvy delegaci vedenou premiérem Gottwaldem, aby si ověřila Stalinův názor na své rozhodnutí. Rozhovory v Moskvě prokázaly jasně, že Sovětský svaz nadále nehodlá v té části Evropy, kterou považoval za svou sféru vlivu, tolerovat žádné projevy samostatného rozhodování. **Stalin** oznámil naší delegaci, že československou účast na Marshallově plánu bude kvalifikovat jako čin namířený proti SSSR, který zpochybňuje československo-sovětské společenství.

Mezi vedoucími československými politiky se nenašel ani jeden, který by měl odvahu se Stalinovým názorem polemizovat. Vláda přijala sovětské ultimátum bez jakýchkoli protestů. Příslivečná **železná opona**, rozdělující Evropu na východní a západní, totalitní a demokratickou, dosedla v létě 1947 až k zemi. Odmítnutím Marshallova plánu si Československo ponechávalo do budoucna již jen zanedbatelný prostor pro rozhodování o tom, na kterou její stranu vlastně patří. Je přitom pro systém Národní fronty charakteristické, že tento vskutku historický krok byl učiněn bez jakékoli diskuse v parlamentě. Československá veřejnost nebyla o významu a obsahu jednání v Moskvě informována prakticky vůbec. Filmový týdeník z června 1947, zachycující příjezd vládní delegace ze Sovětského svazu, hovořil pouze o podpisu velice výhodné dohody mezi ČSR a SSSR, která prý byla „dalším krokem k posílení hospodářské spolupráce mezi evropskými státy“.

I/4 Únorový převrat

V souladu se stalinskou politikou vůči středoevropským a východoevropským spojencům Sovětského svazu se vyhraňoval i postup československých komunistů vůči domácím spojencům. Mizela jejich ochota k jakýmkoli kompromisům, neshody ve vládě se odehrávaly na pokraji vládní krize. Ve slepé uličce se v důsledku jejich postupu ocitla i jednání o nové ústavě. Nekomunistické strany na druhé straně opožděně, ale přece nacházely společnou řeč jak v parlamentě, tak na okresní a místní úrovni. Naděje na vytvoření společné fronty posílily výsledky listopadového sjezdu sociálně demokratické strany, na kterém se velká část delegátů vyslovila pro obranu demokratických principů. Mezi komunisty vzrůstala nedůvěra ve výsledky

příštích voleb a prosazoval se požadavek vypořádat se s politickým protivníkem neústavní cestou. Na počátku roku 1948 rozhodlo komunistické vedení zahájit „mobilizaci mas“ ke střetnutí se „silami reakce“. Na 22. února svolaly komunisty ovládané odbory do Prahy **sjezd závodních rad**, o šest dní později se zde měl konat **sjezd rolníků**. Politické napětí v zemi vrcholilo.

Předmětem rozhodujícího střetnutí ve vládě se staly poměry v Bezpečnosti. Nekomunistické strany požadovaly objasnění krčmářského případu a mostecké aféry, chtěly vytvořit komisi pro vyšetřování postupu bezpečnostních orgánů na Slovensku. Ministr vnitra V. Nosek odpověděl **přesunou ve velitelském sboru Bezpečnosti**, které měly komunistům zajistit úplnou kontrolu hlavního města. 13. února vláda rozhodla, aby realizace ministrových rozkazů byla zastavena. Nosek se odmítl rozhodnutí vlády podřídit. 17. února se ministři národně socialistické, lidové a demokratické strany dohodli, že nebude-li usnesení splněno, podají **demisi**. Doufali, že v rozhodujícím okamžiku se k nim připojí i ministři sociálně demokratičtí, kteří v posledních střetnutích spolupracovali s protikomunistickým blokem.

Rozhodnutí o demisi demonstrovalo jasně, nakolik byli demokratičtí politikové v zajetí iluzí o možnosti svést boj s komunisty parlamentní cestou a nakolik jim chyběl jasný plán dalších společných akcí. Rozhodli se riskovat **zásadní konflikt** ve chvíli, kdy veškeré výhody byly jasně na straně protivníka. Komunisté měli pod kontrolou nejdůležitější mocenské nástroje, zmobilizovali již své stoupence, kteří měli v nejbližších dnech zaplavit rozhodující politické centrum — Prahu. Měli také pevně zformované a dynamické vedení a mocného zahraničního spojence, na jehož podporu se mohli spolehnout. Naproti tomu demokratické strany spojovalo pouze odmítnutí nedemokratického postupu komunistů. Mezi nekomunistickými politiky panovala stranická řevnivost, žádný z nich nebyl natolik výraznou osobností, aby se mohl ujmout řízení probíhajícího boje. Vazby Československa na Západ byly zásadním způsobem narušeny a většina světových politiků je považovala za definitivní součást sovětského bloku.

Své naděje vkládali odstupující ministři do prezidenta Beneše, který se stále ještě těšil velké autoritě jak mezi politiky, tak ve veřejnosti. Mezi jeho ústavní pravomoci patřilo jmenovat v případě vládní krize úřednickou vládu a především vypsat **předčasné volby**. Hlavně národní socialisté byli přesvědčeni, že výsledky voleb by vyzněly v neprospěch komunistů. Prezident mohl také **demisi odmítnout**, a tak donutit komunisty, aby se buď podřídili rozhodnutí vlády a vrátili se tak alespoň dočasně k ústavním pořádkům, nebo aby nesli zjevnou a nepochybnou vinu za rozbití Národní fronty.

20. února, poté co se ukázalo, že ministr Nosek dosud nesplnil usnesení vlády, oznámili ministři Petr Zenkl, Hubert Ripka, Jaroslav Stránský

a Prokop Drtina (nár. soc.), Jan Šrámek, František Hála, Adolf Procházka a Jan Kopecký (lid.), Štefan Kočvara, Ivan Pietor, Mikoláš Franek a Ján Lichner (dem.) oficiálně prezidentu republiky, že odstupují ze svých úřadů. Komunisté byli na tento krok připraveni a již následujícího dne přišli s vlastním návrhem řešení vzniklé krize. Požadovali, aby prezident demisi přijal a doplnil vládu o ministry podle jejich představ. V atmosféře perfektně zinscenovaných masových demonstrací komunistických přívrženců, s představou hrozící občanské války a následujícího sovětského zásahu, našel stárnoucí a nemocný Beneš dostatek odvahy pustit se do boje. **25. února 1948** přistoupil na komunistické požadavky, přijal demisi demokratických ministrů a jmenoval vládu složenou téměř výlučně z komunistů a jejich nejbližších spojenců. Klement Gottwald mohl manifestantům na Staroměstském náměstí triumfálně oznámit „porážku reakce“.

Následujícího dne vydaly vlády Spojených států, Francie a Velké Británie prohlášení o událostech v Československu, ve kterém konstatovaly, že „*prostřednictvím umělé a záměrně vyvolané krize a za použití jistých metod, vyzkoušených již předtím na jiných místech, bylo znemožněno svobodné působení parlamentních institucí a zavedena skrytá diktatura jedné strany pod záštitkou vlády národní jednoty*“. Toto hodnocení bylo jistě výstižné. K dalším krokům ve prospěch československé demokracie neměly v té době západní mocnosti ani dostatek sil, ani dostatečně silný motiv. Převzetí moci komunisty bylo provázeno početnými vystoupeními na jejich podporu. Proti převratu demonstrovala jen nevelká skupina studentů, dožadujících se přijetí u prezidenta Beneše. Rozhodující část obyvatel zůstala pasivní a mlčící většinou, která si nedovedla představit, co bude následovat.

„... ne všechen československý lid si přeje zánik demokracie, ale Vy pánové a Vámi vedená strana si přeje, abych svým podpisem zabil demokracii v Československu a zradil nejen sebe, ale i celému národu nejdražší přísahu, jež tkví ve slovech slibu *Presidentu-Osvoboditeli: „Věrní zůstaneme.“*

Jestli tak činím, tedy jenom proto, abych zabránil bratrovražedným bojům, jimiž mně vyhrožujete a jež jste schopni vyvolat. Věřím, že lid československý pochopí můj čin a při nejbližší příležitosti ve své většině prokáže, že jsou mu cizí metody, jichž užíváte, a že jste podceňovali mravní vyspělost, věrnost a demokratický smysl našeho lidu.“

(Z magnetofonového záznamu projevu Edvarda Beneše k delegaci, vedené Klementem Gottwaldem, při podpisu demise demokratických ministrů v únoru 1948)

I/5 Konec nylonového věku

Navzdory všem politickým problémům a hospodářským obtížím byla první poválečná léta obdobím prudkého rozvoje v oblasti **vědy a kultury**. Československo se především okamžitě po válce široce otevřelo světu. Tradiční vědecké instituce, *Královská česká společnost nauk, Česká akademie věd a umění a Československá národní rada badatelská* rychle navázaly na své předválečné kontakty v Evropě i v zámoří. Zároveň se ve větší míře začaly rozvíjet styky se sovětskými vědeckými pracovišti. Do Prahy přijížděli špičkoví světoví vědci nejrůznějších oborů, stala se místem řady významných kongresů.

Československá veřejnost měla možnost seznamovat se s **kulturním děním v zahraničí**. Záhy se na knižních pultech objevily překlady současné světové literatury (populární byl například John Steinbeck), na scénách našich divadel se hrála díla moderních dramatiků (např. J.P. Sartre). V kině se promítaly filmy sovětské filmové avantgardy (S. Ejzenštejn), stejně jako produkty kinematografie britské, francouzské a dalších. Na konci roku 1946 se na jejich plátna vrátil i Hollywood. Vyhladovělým divákům byla nabídnuta špičková díla F. Capry, O. Wellse a M. Curtise, spolu s úspěšnými velkofilmy jako *Alibaba a čtyřicet loupežníků*, nebo *Dvě děvčátka a námořník*. Do Československa přijížděli přední interpreti vážné hudby (např. Ch. Munch a L. Bernstein), v roce 1946 byl poprvé uspořádán festival *Pražské jaro*. V módních kavárnách hrály zahraniční jazzové orchestry.

Pestrý obraz nabízel také pohled na aktivitu naší **domácí kultury**. Velká její část se v souladu s předcházející tradicí přihlásila k levici a někteří se dokonce jako vedoucí úředníci ministerstva informací přímo zapojili do komunistického úsilí o ovládnutí kultury (V. Nezval, I. Olbracht). Nadále však zaznívaly i hlasy opačné. Na Filozofické fakultě UK v Praze se pořádaly ostré diskuse o marxismu (J.B. Kozák, V. Černý). S revolučně levicovým pojetím kultury, reprezentovaným týdeníky *Tvorba* a *Kulturní politika*, polemizovaly lidovecké *Obzory*, Černého *Kritický týdeník* a Peroutkův *Dnešek*. Proti bojovným zastáncům socialistického realismu vystupoval K. Teige.

V návaznosti na vysokou předválečnou úroveň se veřejnosti představili také **výtvarníci**. Vedle starší generace (J. Zrzavý, Fr. Tichý) se výrazně prosazuje za války zformovaná **skupina 42**, na kterou navázal spolek **Hollar** (Fr. Gross, Fr. Hudeček, K. Spiček, J. Smetana, L. Zívř). Událostí se stala výstava mezinárodního surrealismu, konaná v Praze v listopadu 1947, na které se představila také naše surrealistická **Skupina Ra** (V. Zykmond, J. Istler, V. Tikal a další).

Po počátečních potížích, souvisejících se znárodněním kinematografie v květnu 1945, se začal prosazovat také **československý film**. *Siréna* reži-

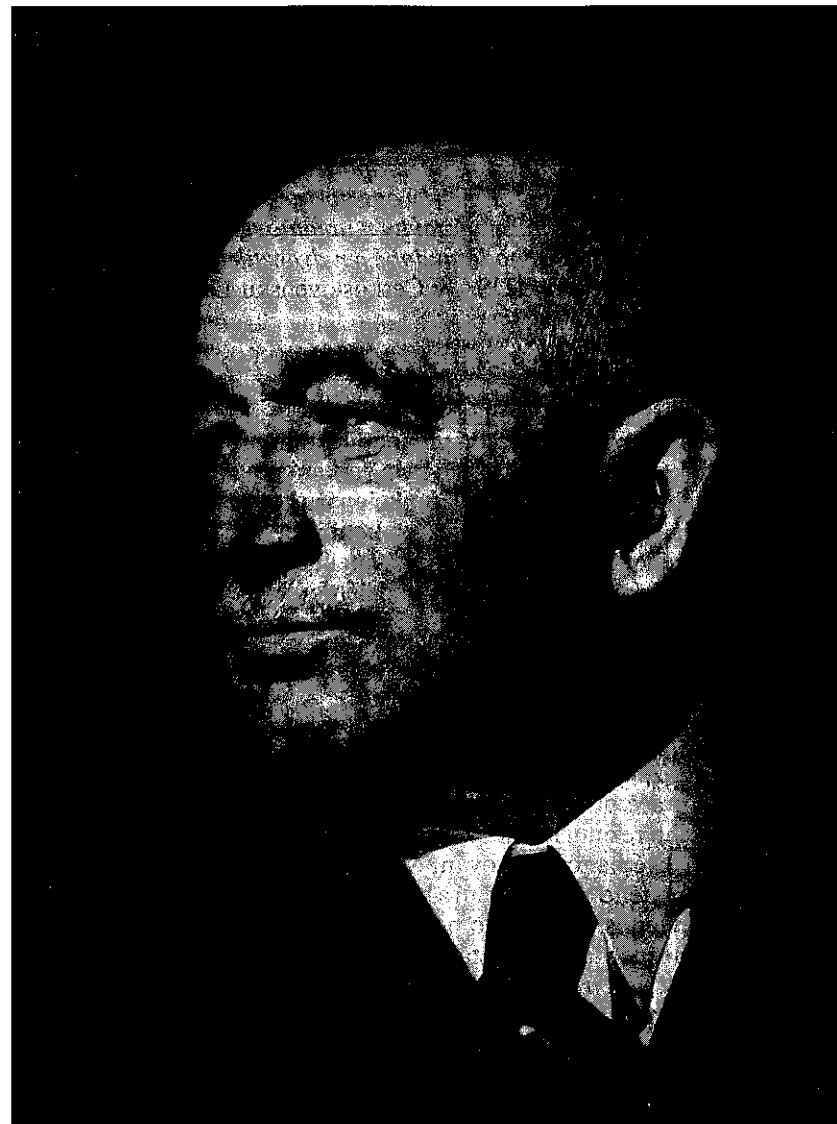
séra K. Steklého zvítězila v roce 1947 na mezinárodním filmovém festivalu v Benátkách. Vznikla také řada dalších významných filmových děl, *Řeka čaruje* (V. Krška), *Čapkovy povídky* (M. Frič), *Další cesta* (A. Radok) a další. Vytváří se slavná česká škola **animovaného filmu** (J. Trnka, H. Týrlová).

Vzrušenou atmosféru prvních poválečných let, která spisovatel Josef Škvorecký nazval nylonovým věkem, patrně nejbezprostředněji vyjadřovala **jazzová hudba**. Mladá poválečná generace se s ní mohla seznámit již na sklonku války prostřednictvím stanice ABSE, která vysílala zprávy a především hudbu pro americké vojáky v Evropě. Po osvobození ovládl jazz i naši hudební scénu. Melodie z proslulého hudebního filmu *Alexander's Ragtime Band*, zprostředkované naším fanouškům *orchestrem Karla Vlacha*, zněly jako oslavná hymna nad zrozením nového poválečného světa. S Vlachovým orchestrem spolupracoval po návratu ze Spojených států také Jan Werich. Z jejich spolupráce vzešla inscenace *Divotvorný hrnec*, kterou na naše scény vstoupil nový žánr, muzikál.

Únorový převrat udělal za nadějným vývojem naší kultury náhlou a tragickou tečku. **Socialistický realismus** ve své nejdogmatictější podobě se stal mírou všeho dění v kultuře. A co nad něj bylo, od třídního nepřítele bylo. Vazby s kulturním děním na západ od železné opony byly zprerhány. Doposud nezávislé umělecké a kulturní spolky zanikly a na jejich místě byly vytvořeny centralizované instituce (*Svaz československých spisovatelů* v březnu 1949). Také československá věda se orientovala téměř výlučně na spolupráci se sovětskými partnery. Její organizace byla přestavěna podle sovětského modelu. V roce 1950 bylo zřízeno *Ústředí vědeckého výzkumu* a o dva roky později *Československá akademie věd*.

Paradoxním, nicméně charakteristickým rysem zahájené kulturní revoluce byl nekritický návrat k obrozeneckým modelům role kultury. Nositelem těchto tendencí byl především ministr školství, věd a umění a první předseda ČSAV Zdeněk Nejedlý. Jeho koncepce kulturního dění směřovala k hledání nových tradic „lidově demokratického“ tábora, k jakémusi novému slovanství, které již nemělo být zaměřeno pouze proti německví, ale proti Západu. Již v roce 1946 vydal Nejedlý spis *Komunisté dědici velkých tradic českého národa*, který měl prokázat, že nastolení komunistické diktatury bylo odvěkým snem našeho lidu. Dospěl v něm k pozoruhodným závěrům: „*Dnes by Hus byl hlavou politické strany a jeho tribunou by nebyla kazatelna, ale pražská Lucerna nebo Václavské náměstí. A jeho strana by byla velmi blízko, o tom můžeme být přesvědčeni, nám komunistům.*“ Střízlivěji bylo na naši národní minulost pohlíženo z „druhé strany“.

„*Tyto emigrační vlny opakovaně odsávaly výkvět obyvatelstva, v zemi zůstávali drobní rolníci a řemeslníci. Ti, jak se zdá, nebyli nikdy ve chvílích krize schopni prokázat pevnost,*



Dne 3. září 1948 zemřel Edvard Beneš.

odvahu a ušlechtilé vlastnosti, ale raději se skláněli před politickými bouřemi, které v zemi zuřily. Tito lidé vždy dávali přednost přežití bez zbytečného boje před bojem za svou svobodu. Během třísetleté habsburské nadvlády, která skončila roku 1918, si Češi vypěstovali mimořádný vrozený talent k tichému a rafinovanému odporu vůči existujícímu režimu. Jsou mnohem zdatnější v opozici, než když jsou sami u vlády a čelí problémům výstavby a uplatňování pozitivní moci, se kterou měli v moderní době jen dvacetiletou zkušenost.“

(Z tajné depeše velvyslance USA v Československu Laurence A. Steinhardta, 30. dubna 1948)

I/6 Teror jako prostředek přeměny společnosti

Hned po svém únorovém vítězství přistoupili komunisté k budování **totalitního politického systému**, kterým byla veškerá reálná moc soustředěna do rukou úzkého okruhu nejvyšších funkcionářů komunistické strany, stojících mimo jakoukoli demokratickou kontrolu. Zákonodárné orgány i vládní instituce se staly pouhými vykonavateli stranických příkazů. Nekomunistické politické strany měly být nadále pouhou zástěrkou diktatury. Počet jejich členů byl drasticky redukován (u národních socialistů např. z téměř 600 000 na necelých 15 000), do jejich čela byli postaveni komunisty vybraní funkcionáři. Sociálně demokratická strana byla v červnu 1948 přímo začleněna do KSČ. Na všech úrovních politického, hospodářského i kulturního života proběhly čistky, prováděné jak státními orgány, tak speciálně zřízenými *akčními výbory Národní fronty*. Bezprostředně po únoru bylo z práce propuštěno více než čtvrt miliónu osob.

Postoj nového režimu k demokracii byl jasně demonstrován způsobem, jakým byly 30. května zorganizovány **volby do parlamentu**. Proběhly v atmosféře nepokrytého zastrašování a byly při nich porušeny veškeré zásady svobody a otevřenosti. Pokusy o protikomunistickou předvolební agitaci byly stíhány Bezpečností a trestány. Voličům byla předložena *společná kandidátka Národní fronty*, na kterou nebyl zařazen žádný opoziční politik. Tento systém byl pak zachován i při všech následujících volbách v Československu až do pádu komunistického režimu. Ani zmíněná opatření však nemohla komunistům zajistit vítězství v takovém rozsahu, jaký si přáli. Proto byly výsledky voleb ještě v krajských volebních centrech **falšovány**. Tak se podařilo dosáhnout oficiálně vyhlášených výsledků, podle kterých pro kandidátku Národní fronty hlasovalo **89,2 %** voličů.

7. června 1948 abdikoval po několika marných protestních akcích (odmítl podepsat návrh nové ústavy, uzákonující převzetí moci ve státní dělnickou třídou, stejně jako nový volební zákon) prezident Beneš. O týden po-

zději zvolilo Národní shromáždění prezidentem **Klementa Gottwalda** a následujícího dne byla jmenována pátá poválečná vláda v čele s Antonínem Zápotockým. Ještě jednou se v této situaci dokázaly demokratické síly zmobilizovat k protestu. 19.–27. června proběhl v Praze již rok připravovaný *Všesokolský slet*. Jeho účastníci dali ve slavnostním průvodu otevřeně najevo své sympatie k bývalému prezidentu Benešovi a své pohrdání jeho nástupcem Gottwaldem. Ještě v průvodu bylo zatčeno několik desítek sokolů, okamžitě byla v této organizaci zahájena čistka. K dalšímu otevřenému střetu s Bezpečností a k následnému zatýkání došlo při zářijovém pohřbu E. Beneše.

Komunisté reagovali vyhlášením „*ostrého kursu proti reakci*“, jehož výrazem se stal *Zákon na ochranu lidové demokratické republiky* č. 231 a další represivní opatření, umožňující bezohlednou likvidaci zbylé opozice. Byly zřízeny *tábory nucené práce*, nezákonnost, včetně fyzického mučení, se stala trvalým rysem postupu Bezpečnosti i justice. Jeho ostří bylo obráceno především proti příslušníkům bývalých nekomunistických stran, nekomunistického odboje za 2. světové války a vojákům z našich zahraničních jednotek na Západě. Zvláštní pozornost byla věnována katolické církvi, považované komunisty po únoru za nejnebezpečnějšího protivníka. Byl vytvořen pečlivě propracovaný systém „výroby“ politických procesů, jejichž obětí se stalo asi 230 000 našich občanů.

Není možné v několika odstavcích odhalit plnou hrůzu **politických procesů** 40. a 50. let. Jmenujme tedy alespoň ty nejznámější. Již na konci roku 1948 byli před soud postaveni představitelé našeho odboje v čele s generálem Heliodorem Píkou a odsouzeni k vysokým trestům, generál Píka byl popraven. V květnu 1950 byl zahájen největší poválečný politický proces s Miladou Horákovou a spol., na který přímo navazovaly desítky dalších soudních přelíčení. Celkově v nich bylo vyneseno 14 trestů smrti a 52 doživotních trestů. Konečně od března 1950 do července 1954 probíhal seriál procesů s českými a slovenskými církevními hodnostáři, se kterými bylo odsouzeno i množství laických osob. Podle údajů českého historika Karla Kaplana se ještě v roce 1956 nacházelo ve vězení 433 duchovních.

V září 1949 přijeli do Československa první **sovětští poradci**, pověřeni Stalinem pomoci českým a slovenským soudruhům při zavádění sovětských zkušeností. Zvláštním úkolem řady z nich bylo hledat *třídního nepřítele* uvnitř komunistické strany. Výsledkem bylo zatýkání na nejvyšších stranických místech. Prvními oběťmi se stali komunisté, kteří bojovali ve španělské občanské válce, příslušníci jugoslávských partyzánských oddílů, ti, kteří strávili válku na Západě, a jak již bylo pro poválečnou společnost příznačné, židé. Čistka v komunistické straně vyvrcholila procesem s *vedením protistátního spikleneckého centra* v čele s dosavadním generálním tajemníkem KSČ Rudolfem Slánským. V procesu bylo vyneseno 11 rozsud-

ků smrti. Na lavici obžalovaných usedli v tomto případě lidé mnohdy přímo zodpovědní za zločiny spáchané po komunistickém převratu. Zůstává historickým paradoxem, že odsouzeni byli svými vlastními soudruhy za zločiny, které nikdy nespáchali.

„Mne sem Stalin poslal dělat procesy, nemohu ztráct čas. Ne-
přišel jsem diskutovat, ale přišel jsem do Československa svo-
rotit golovy. Raději vykrotím stopadesát jiných krkú, než by
měli vykrotit můj vlastní.“

(Teodor Baláz cituje sovětského poradce „Lichačeva“ před vyšetřovací komisí pro politické procesy, 1963)

Vlna represí v letech 1948—1953 rozbila veškerou protikomunistickou opozici. Na rozdíl od protektorátu se nepodařilo zorganizovat významné podzemní hnutí odporu. V prvních měsících po únoru se sice v zemi objevilo množství letáků, vyzývajících k odboji proti novému režimu, ale tato aktivita neměla dlouhého trvání. Zoufalé akty individuálního odboje (bratři Mašínové) zůstaly pouze izolovanými akcemi.

Nejmasovějším projevem **nesouhlasu s komunistickým režimem** byla emigrace. Podle oficiálních údajů odešlo v letech 1948—1951 ilegálně do zahraničí něco přes 25 000 našich občanů. Mnozí z nich odcházeli s iluzí, opírající se o zkušenost z 1. a 2. světové války, že v zahraničí bude vytvořen III. odboj a že vývoj v Československu bude zvrácen v důsledku vývoje mezinárodního. Jejich život na Západě byl zpočátku velmi obtížný. Pobyť v uprchlických táborech se rovnal bez nadsázky boji za uhájení existence. Během jednoho až dvou let se však většinou zařadili do života západní civilizace.

Do emigrace odešla po únoru 1948 řada významných osobností. Jmenujme zde alespoň národní socialisty P. Zenkla, V. Krajínu, H. Ripku, J. Stránského, I. Herbena a F. Peroutku, lidovce A. Klimka, A. Procházku, I. Ducháčka a P. Tigrida, nebo sociálního demokrata B. Laušmana, který byl později orgány StB unesen z Rakouska a v Československu postaven před soud. Mezi emigranty byli i generálové S. Ingr, F. Moravec a M. Ferjenčík, stejně jako diplomaté, například zástupce ČSR při OSN J. Papánek, a významní představitelé naší kultury, filozof E. Kohák, houslista a dirigent R. Kubelík a klavírista R. Firkušný. Mnozí z nich se v zahraničí věnovali především svým profesím a do politiky a krajanského hnutí se zapojovali jen příležitostně.

Československý exil nevystupoval jednotně a trpěl vnitřními rozpory, projevujícími se například v rozdílném hodnocení úlohy prezidenta Beneše, odsunu Němců i politiky demokratických stran v období 1945—1948. Střešní organizací měla být *Rada svobodného Československa*, v jejímž čele stál Petr Zenkl. Ten však do ní odmítal přijmout politiky, kteří kritizovali činnost nekomunistických stran po 2. světové válce a zpravidla patřili

k těm stranám, které byly v tomto období zakázány. Vedle Rady vznikla v zahraničí řada zájmových organizací československého exilu. V roce 1950 bylo například v USA zřízeno *Ústředí československého sokolstva* v zahraničí, založena zde byla také *Československá společnost pro vědy a umění*, která plnila pro naše exulanty i roli nadace. Nemalou aktivitu vyvíjeli Čechoslováci v zahraničí v oblasti publicistiky. Pro Československo začaly vysílat rozhlasové stanice jako například *Svobodná Evropa* z Mnichova nebo *Hlas Ameriky* z Washingtonu. Všude tam, kde se objevila větší koncentrace Čechoslováků, začaly vycházet krajanské noviny a časopisy. Některé z nich, zvláště časopis *Svědectví* vydávaný Pavlem Tigridem v Paříži, si získaly značnou popularitu i doma, když k nám za uvolněnějšího období konce šedesátých let začaly být pašovány.

I/7 *Základy socialistické ekonomiky*

Bezprostředně po uchopení moci zahájil komunistický režim **likvidaci soukromého sektoru** našeho národního hospodářství. Od dubna 1948 přijal parlament v rychlém sledu řadu *znárodnovacích zákonů*, týkajících se podniků s více než 50 zaměstnanci a firem působících v oblasti velkoobchodu, stavebnictví, zahraničního obchodu, polygrafie, cestovního ruchu a pohostinství (ke znárodnění největších průmyslových a těžebních komplexů došlo již po roce 1945). V rozporu s přijatými zákony postihlo záhy znárodnování i podniky menší. Na konci roku 1948 pracovalo již více než 95% zaměstnanců v průmyslu ve státním sektoru. Následovala masová likvidace soukromého řemesla, maloobchodu a živností. Stát, a jeho prostřednictvím komunistická strana, se stal monopolním pánem nad československou ekonomikou.

Spolu se zánikem soukromého sektoru zanikly rychle i všechny formy hospodářské demokracie. Ekonomika měla být nadále řízena z jednoho centra a podle jednoho **ústředního plánu**. Rozhodujícími se při hospodářském rozhodování staly politické cíle. K jejich realizaci se podle sovětského vzoru a za pomoci sovětských expertů vytvořila početná a mocná hospodářská byrokracie, na jejímž vrcholu stál *Státní úřad plánovací*. Poslušným nástrojem centrálního řízení se staly také odbory, pověřené nyní hlavně dohledem nad plněním plánu a zvyšováním pracovní výkonnosti. Za tímto účelem byly organizovány nejrůznější „*socialistické soutěže*“ a „*údernická hnutí*“.

Byla zahájena rozsáhlá **přestavba našeho průmyslu**, vycházející z koncepce Československa jako strojírenské velmoci, jako zbrojnice stmelujícího se sovětského bloku. Bez ohledu na skutečné možnosti a potřeby země byl důraz položen v prvé řadě na **těžké strojírenství**. V atmosféře příprav

na blízký válečný konflikt byl vývoj tohoto odvětví diktován především potřebami armády. **Zbrojní výroba** vzrostla až na jednu třetinu celkové produkce našeho strojírenství. Výrazně se zbrzdil rozvoj ostatních odvětví hospodářství, především spotřebního průmyslu a služeb. Do těžkého průmyslu byly přesouvány kvalifikované pracovní síly i takzvané neproduktivní zaměstnanci. Tento postup byl kromě jiného účinným prostředkem k likvidaci středních vrstev.

Zcela se změnilo postavení Československa ve vztahu k mezinárodnímu hospodářskému systému. Náš **zahraniční obchod** byl přeorientován na Sovětský svaz a jeho satelity. Relativně vyspělé československé hospodářství tak dostalo za partnery země nedostatečně vyvinuté a jim přizpůsobovalo strukturu své výroby. Ze strany SSSR šlo při tom o jednoznačný diktát. Při jednáních o hospodářské smlouvy sovětsští zástupci přímo určovali, co se bude a co nebude v Československu vyrábět. Plnění sovětských požadavků bylo jednou z hlavních příčin nesmyslné přestavby našeho průmyslu. Za účelem koordinace vývoje jednotlivých ekonomik uvnitř sovětského bloku byla v roce 1949 zřízena **Rada vzájemné hospodářské pomoci (RVHP)**. Jejím strategickým cílem bylo dosáhnout úplné nezávislosti tohoto uskupení na kapitalistickém světě.

Důležitou a charakteristickou součástí přechodu k socialistické ekonomice byla kolektivizace zemědělství. Komunisté, kteří získali po válce podporu voličů na vesnici prosazováním radikální pozemkové reformy a sliby, že u nás nikdy nedojde k zakládání kolchozů, k ní přistoupili v roce 1949, kdy byl přijat **zákon o jednotných zemědělských družstvech**. Po neúspěšném pokusu přesvědčit rolníky, aby do družstev vstupovali dobrovolně, proběhlo v letech 1950—1953 násilné združstevňování. Jeho výsledky byly jednoznačně negativní. Nově vytvořená družstva se téměř okamžitě ocitla v zoufalé hospodářské situaci a rolníci využívali prvé příležitosti k tomu, aby z nich opět vystoupili. Motivem kolektivizace však nebylo zlepšení ekonomické situace vesnice, ale likvidace samovýrobců jako obtížně politicky ovladatelné skupiny obyvatelstva a uvolnění pracovních sil pro rychle rostoucí těžký průmysl. Proto se v letech 1955—1958 přistoupilo k druhé vlně kolektivizace. Na jejím konci existovala již družstva ve více než 80% obcí. Poměr drobných a středních rolníků na celkovém počtu obyvatelstva klesl podle oficiálních statistik v porovnání s rokem 1948 v Čechách z 15,7% na 2,1%, na Slovensku z 32,2% na 6,8%. Hospodářská výkonnost zemědělství se pochopitelně nezlepšila a Československo zůstalo po celé poválečné období závislé na dovozu potravin.

„Máme v naší obci třídního nepřítel? Splnila obec dodávky masa a obilí? Proč ta a ta osoba, přestože nepracuje, si dobře žije? Proč a co si různé osoby potají šuškájí? Proč není zájem o sovětské filmy? Proč majitelé domů při státních osla-

vách nevyvěšují vlajky? Kdo a proč sabotuje v obci různé příkazy? Za všemi všemi těmito otázkami je skrytý nepřítel, kterého jest nutno odhalit . . .“

(Směrnice pro zařazování osob do táborů nucených prací, 1949)

I/8 Smrt Vůdce světového proletariátu

5. března 1953 zemřel **Josif Vissarionovič Stalin**. Tato událost vyvolala v celém světě vlnu nadějí a napjatého očekávání. „Svět ví, že smrtí Josefa Stalina skončila jedna éra,“ prohlásil americký prezident Dwight Eisenhower. Zároveň zdůraznil, že Spojené státy jsou připraveny učinit celou řadu kroků k dosažení pokroku ve vzájemných vztazích mezi velmocemi: „Znám jedinou otázku, na které pokrok závisí, a to, co je Sovětský svaz připraven učinit.“ Také britský premiér Winston Churchill označil Stalinovo úmrtí za „vrcholnou událost“. Navíc poskytl novému sovětskému vedení jednoduchou radu, pokud šlo o to, co by mělo udělat pro zlepšení mezinárodní situace. Sověti by podle něj prostě měli „přestat dělat věci, které my jim také neděláme“.

Stalinovi nástupci podnikli v následujícím období skutečně některé kroky, které naznačovaly, že zmíněné naděje byly opodstatněné. V Moskvě se začalo hovořit o **mírovém soupeření** mezi kapitalismem a socialismem. V červenci 1953 bylo podepsáno příměří v Koreji, kde před třemi lety rozpoutal Sověty podporovaný severokorejský režim krvavou válku. V květnu 1955 se SSSR rozhodl podepsat rakouskou státní smlouvu, stáhnout své jednotky z Rakouska a umožnit tak této zemi po deseti letech průtahů normální nezávislou existenci. Záhy poté normalizoval své styky s Jugoslávií, kterou Stalin v roce 1948 vyobcoval z tábora svých spojenců. Konečně v červenci téhož roku se v Ženevě sešli nejvyšší představitelé Francie, Spojených států, Velké Británie a Sovětského svazu. Vedoucí postavou sovětské delegace byl zde již **Nikita Sergejevič Chruščov**, který se pro následujících devět let stal určující osobností sovětské politiky. Přestože schůzka nepřinesla žádné konkrétní výsledky, rozepsal se evropský tisk rozsáhle o „*duchu Ženevy*“, který měl být předzvěstí zásadních změn v mezinárodních vztazích.

Gesta nového sovětského vedení však ještě zdaleka neznamenal ukončení studené války. Naznačovala pouze, že SSSR bude patrně do budoucna hledat nové cesty k prosazování svých zájmů, které nemusí nutně kopírovat přímočarou agresivní linii minulých let. Stalin prý před svou smrtí opakovaně varoval své spolupracovníky, že až odejde, „zakrouť jim imperialistické mocnosti krkem jako kuřatům“. Chruščov nyní dokazoval, že se dokáže se „světovým imperialismem“ vypořádat po svém. Ani jeho cesta v zahraniční politice neměla být cestou nenásilnou a bezpečnou. Již za rok

byl duch Ženevy zapomenut díky krvavému **potlačení maďarské revoluce**. Svět čekaly ještě takové ukázky nové sovětské zahraniční politiky jako **berlínská krize** (stavba berlínské zdi, 1961) a **karibská krize** (spor o rozmístění sovětských jaderných hlavic na Kubě, 1962), při kterých chybělo jen málo, aby se hrozba termonukleární války stala realitou. Navzdory těmto skutečnostem znamenal Chruščovův příchod k moci novou kvalitu ve vývoji poválečného světa, a to především díky rozchodu s nejkřiklavějšími projevy nezákonnosti a zločinné zvěle, který prosadil v oblasti vnitřní politiky.

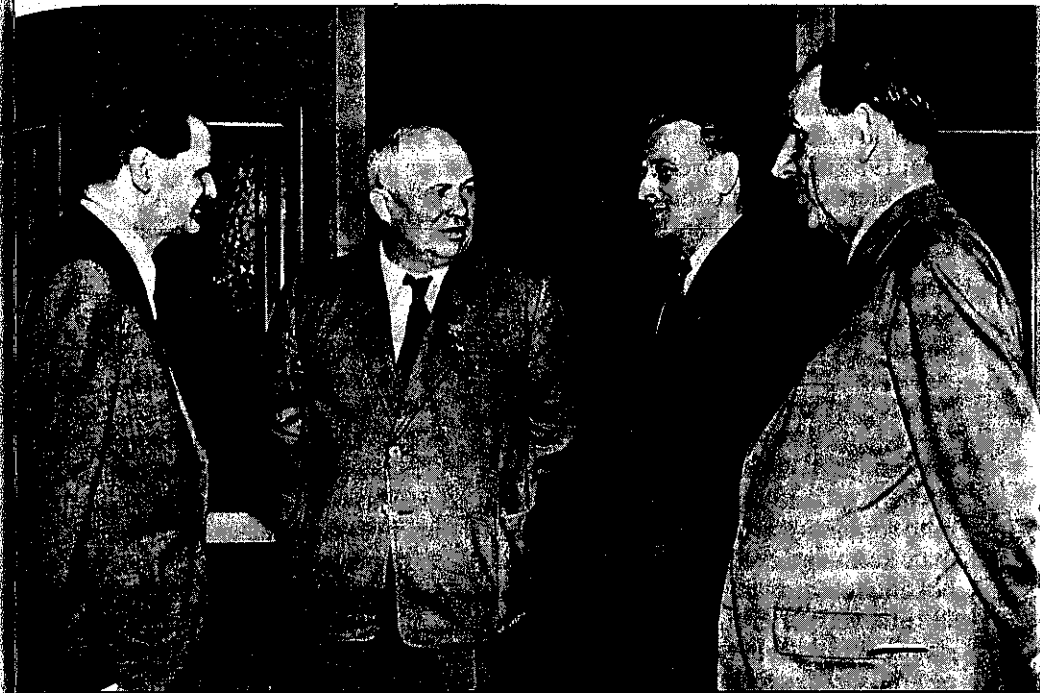
II. ČESKOSLOVENSKÁ SOCIALISTICKÁ REPUBLIKA

II/1 *Iluze změn a proměny iluzí*

Očekával-li někdo, že změny v Kremlu se zásadním způsobem odrazí i na situaci v Československu, byl zklamán. Přestože záhy po Stalinovi zemřel i jeho *pražský místopředseda* Klement Gottwald, nedošlo na rozhodujících místech ve státě k žádným mocenským přesunům. Prezidentem byl zvolen **Antonín Zápotocký**, jeho dosavadní úřad předsedy vlády převzal Viliam Široký a prvním mužem stranického aparátu se stal Antonín Novotný. Ti všichni patřili již dříve do úzké skupiny nejvyšších komunistických vládců a bez velkých diskusí také pokračovali v dosavadní politice.

Již od poloviny roku 1952 byla připravována **měnová reforma**, kterou komunistické vedení chtělo řešit hrozivě narůstající problémy v zásobování, vyvolané přestavbou průmyslu a úpadkem zemědělské výroby. Vyhlášena byla 30. května 1953 s platností od následujícího dne. Zároveň byl zrušen lístkový systém prodeje potravin a průmyslového zboží a zavedeny jednotné maloobchodní ceny. Pro většinu obyvatelstva znamenala tato opatření šok. Životní náklady prudce vzrostly, úspory ztratily svou hodnotu. Poprvé od února 1948 došlo k masovým projevům nespokojenosti a **protivládním demonstracím**. V Plzni vyšlo do ulic okolo dvaceti tisíc demonstrantů, k jejich rozehnání musela být nasazena armáda a Lidové milice. I komunistické vedení, dávno již odtržené od těch, kterým vládlo, si muselo přiznat, že jeho popularita výrazně poklesla.

Ani katastrofální stav hospodářství, ani projevy nespokojenosti nevedly k úvahám o možných změnách dosavadní politiky. Až si na počátku července nové sovětské vedení pozvalo do Moskvy A. Zápotockého, aby mu vytklo nereálné hospodářské plánování a přílišný důraz na těžký průmysl, tedy přesně to, co naši ekonomice v minulých letech nadiktovalo, bylo i v Praze rozhodnuto vyhlásit **nový politický kurs**. Jeho hlavními body měl být přesun od těžkého k lehkému průmyslu, „obezřetnější“ přístup ke kolektivizaci, důraz na zvyšování životní úrovně a také důsledné dodržování zákonnosti.



Na X. sjezdu KSČ – zleva V. Široký, N. S. Chruščov, A. Novotný, A. Zápotocký

Hlavním mluvčím nové politiky se stal sám prezident Zápotocký, ještě nedávno hlavní zastánce politiky tvrdé ruky, a demonstroval tak neměnný rys našich komunistických špiček, totiž neochvějnou poslušnost ve vztahu k sovětským soudruhům. V průběhu léta Zápotocký dvakrát vystoupil s projevy, ve kterých kritizoval násilné združstevňování a slíbil, že se nikomu nebude bránit, pokud bude chtít z JZD odejít. V podobném duchu se vyslovilo i zářijové zasedání ústředního výboru KSČ, na kterém byla také nedávná doporučení Sovětů oficiálně zahrnuta do stranického programu. Na podzim byly sníženy ceny téměř třídvaceti tisíc druhů zboží a optimisté mohli začít věřit, že v politice vedení KSČ dochází skutečně ke změnám.

Skutečnost byla jiná. Ve struktuře průmyslu byly provedeny jen minimální změny, převaha těžkého strojírenství zůstala zachována, a to přesto, že pro jeho výrobky přestával být na trzích RVHP odbyt. Rolníci, kteří vystoupili z družstev, se již za dva roky po Zápotockého slibech stali obětí nové vlny kolektivizace. Jako zcela prázdné se ukázaly fráze o zákonnosti. Po-

stupně se sice začínalo s rušením táborů nucených prací, ale poměry v běžných věznicích se většinou vůbec nezlepšily. Ještě v dubnu 1954 proběhl v Bratislavě politický proces v rámci čistek uvnitř komunistické strany. Byla ustanovena komise pro přešetření politických procesů, ale její hlavní direktivou bylo, v žádném případě nepřešetřovat ty největší z nich. Na konci roku 1955 zůstala z nového kursu pouze soustava nových řádů a vyznamenání, která byla v jeho rámci vytvořena pro nejlepší pracovníky a podniky.

V té době se však již v Moskvě připravovala událost, která měla poklidit československého vedení narušit. V únoru 1956 se zde sešel **XX. sjezd KSSS**, na kterém Chruščov vystoupil s kritikou **kultu osobnosti**, odsoudil mnohé aspekty stalinské politiky a uvedl řadu údajů o jeho zločinech. I když Chruščovův projev pouze poodhalil skutečnou tvář stalinismu, vyvolal ve světě obrovskou reakci. Byl zpochybněn pilíř, na kterém stál nejen Sovětský svaz, ale celé jeho impérium.

Vedení československých komunistů se i za této situace zpočátku domnívalo, že bude možné přejít Chruščovova odhalení mlčením. Teprve ve chvíli, kdy o nich informoval prakticky veškerý světový tisk, bylo rozhodnuto seznámit s nimi řadové komunisty. V dubnu byla zahájena na toto téma v komunistické straně diskuse, vyvolávající na jedné straně pocity hlubokého rozčarování, na druhé velké naděje. **Kritika** zazněla z Moskvy, přišli s ní sovětské soudruzi, a to se zdálo být dostatečnou zárukou, že tentokrát jsou změny skutečně na dosah. Z diskusí vzešel požadavek podívat se stejně kriticky i na svou vlastní minulost. Logicky byla nastolena otázka, jak tomu bylo s politickými procesy u nás a především kdo za ně nese zodpovědnost. Vedení strany bylo nuceno přislíbit nápravu v ekonomice, ve státní správě a v justici.

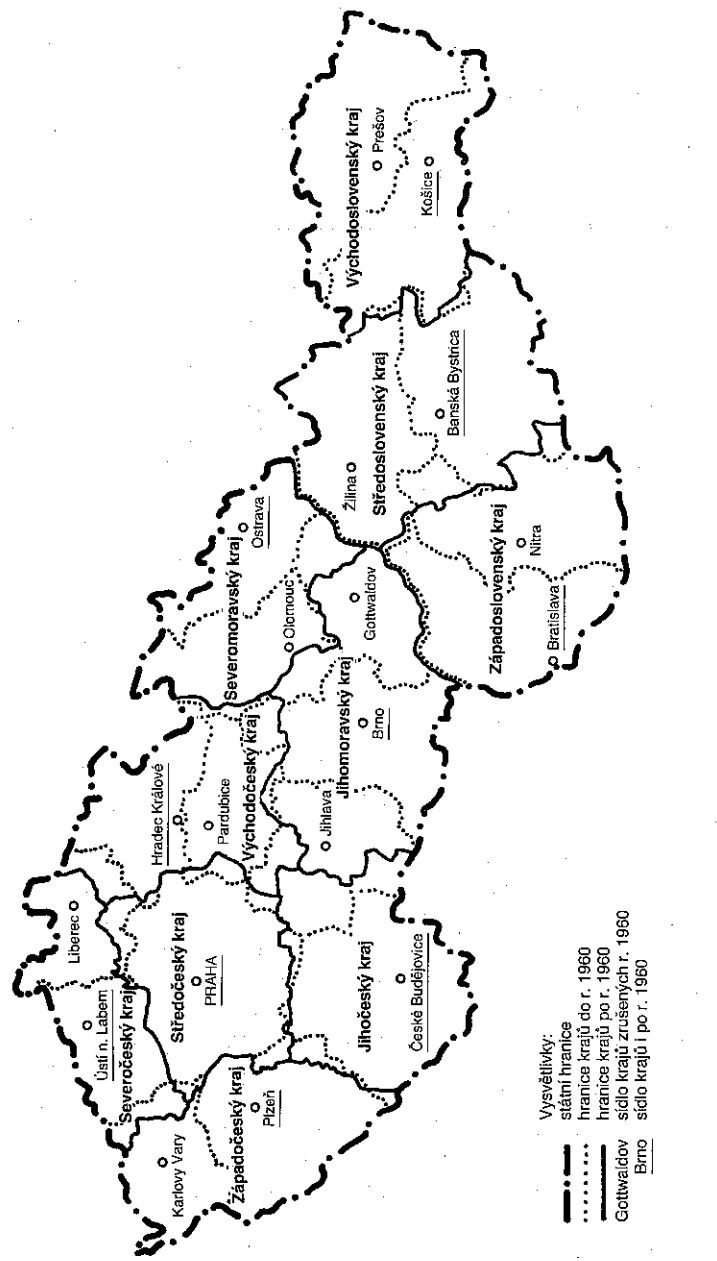
V té době se však již **diskuse o potřebných změnách** rozběhla i mimo rámec komunistické strany. Aktivovaly se odbory, mládežnické organizace, o svém větším podílu na správě státu začaly uvažovat dokonce i živořící nekomunistické strany. Na konci dubna proběhl **sjezd Svazu spisovatelů**, na kterém zazněla řada vystoupení, vyslovujících se pro svobodu tvorby a celkovou demokratizaci společnosti. V této chvíli učinilo stranické vedení iluzím o možném rozsahu změn rázný konec. Na počátku května prohlásilo diskusi k XX. sjezdu za skončenou. Závěry, které z ní vyvodilo, měly k demokratizaci daleko. Na červnové celostátní konferenci KSČ byla přijata řada usnesení o likvidaci byrokratismu, změnách v řízení ekonomiky a odstraňování překážek rozvoje aktivity v podnicích a na nejnižších stupních státní správy, ale ve všech případech šlo pouze o kosmetické úpravy starého systému. Namísto *potrestání zločinů* se hovořilo o *odstranění chyb*.

Vývoj událostí v **Polsku**, kde došlo v červenci k dělnickým bouřím v Poznani a následně k rehabilitaci velké části obětí politických procesů, a především v **Maďarsku**, kde kritika stalinismu přerostla na podzim v anti-

komunistickou revoluci, poskytla našim stalinistům příležitost k protiofenzívě. Byli mezi prvními, kdo prosazoval vojenskou intervenci proti Maďarsku, dokonce pro ni nabídli československé jednotky. Zároveň provedli **čistku** ve vlastních řadách. Ve chvíli, kdy se vytvořila šance uvolnit alespoň poněkud závislost na Moskvě, vyvinuli naši komunističtí vůdcové veškerou snahu ještě těsněji se k ní připoutat.

Po kratičkém uvolnění v roce 1956 přinesla následující léta opětovnou snahu po důsledné kontrole kultury a ideologie. Nálepka revizionismu byla přisouzena kremelským vedením především jugoslávským komunistům pod vedením maršála Josipa Broze Tita, jenž trval na vlastní zahraniční politice, až do roku 1955, kdy byl „*krvavý pes Tito*“ Moskvou akceptován. **Revizionismus** byl označen za hlavního nepřítele jak v domácím, tak v mezinárodním měřítku. Za revizionistické byly postupně označeny i pokusy o zásahy do centrálního řízení ekonomiky, které se původně zdály jako jediná z opatření, vyhlášených v roce 1956, mít naději na určité uplatnění. Opětovná centralizace moci dostala po úmrtí A. Zápotockého na konci roku 1957 svůj výraz také volbou **Antonína Novotného**, prvního tajemníka komunistické strany, prezidentem. Nejvyšší stranická i státní funkce se ocitly v jedné ruce. Vývoj směrem k centralizaci potvrdila i nová, socialistická ústava, přijatá v roce 1960, která v zásadě likvidovala doposud existující prvky slovenské autonomie. Tehdy byl také změněn oficiální název našeho státu na **Československá socialistická republika (ČSSR)**. Novotný tím chtěl nepochybně formálně vyjádřit, že kýžená socialistická společnost u nás byla za jeho vlády dotvořena.

Představa o možnosti zachovat trvale centrální kontrolu vývoje společnosti dostala však záhy zásadní trhlinu v oblasti **ekonomiky**. 3. pětiletka (1961 — 1965) se již ve druhém roce své existence prakticky zhroutila. I když vedení hledalo vysvětlení především ve vnějších faktorech (částečná mobilizace ozbrojených sil v souvislosti s berlínskou a karibskou krizí), stávalo se stále jasnějším, že se nadále při řízení hospodářství neobejde bez zásadních změn. Proto uvolňuje v roce 1963 ideologické bariéry a připouští donedávna nemyslitelnou diskusi o úloze trhu za socialismu. Výsledkem těchto diskusí byly nové zásady řízení, schválené v následujícím roce. Jejich základem byla představa, že je možné spojit působení trhu se socialistickým plánováním. Ekonomové pod vedením Oty Šika dokázali pro svůj projekt získat podporu A. Novotného a v roce 1965 tak mohli začít s jeho realizací. Nejradiálnějším zásah do systému našeho hospodářství od roku 1948 byl na dosah ruky. V roce 1967 však došlo ke krizi rozbíhající se reformy, která nepřinášela výsledky tak rychle, jak si politické vedení představovalo. Jeho reakce byla stejná jako v řadě předěšlých případů. Obnovují se administrativní zásahy do ekonomiky a projevuje se snaha vrátit se ke starým, osvědčeně neosvědčeným postupům.



II/2 Jistota všedního dne

Skutečnost, že žádná z vyhlášených velkých změn, žádné ze slibovaných zásadních vylepšení se v poválečném Československu až do konce šedesátých let neuskutečnily, neznamená, že by se život jeho obyvatel v tomto období nezměnil. V prvé řadě se postupně stával bezpečnějším. Vlna revolučního teroru poté, co byli likvidováni, často fyzicky, političtí protivníci a příslušníci sociálních skupin, které se zdály vládcům nebezpečné nebo obtížně ovladatelné, odezněla. Počet *prvohlavových* rozsudků podle paragrafů I. hlavy zvláštní části trestního zákona zůstával sice i v 60. letech vysoký (okolo 2500 ročně), ale represe ztrácely svou původní zběsilou iracionalitu. Československo i nadále zůstalo **policejním státem**, ale prostý občan, který „se neplete do politiky“, si mohl být od konce padesátých let v zásadě jist, že nebude v noci vytažen z postele a odvečen neznámo kam.

Lidem se vcelku dařilo lépe. **Osobní spotřeba** obyvatel od roku 1953 stoupala. Spotřeba potravin na jednoho obyvatele překročila v polovině padesátých let předválečnou úroveň a její vzestup se až do šedesátých let nezastavil. Sociální a nemocenské pojištění se po přestavbě na sklonku 50. let zařadilo mezi nejkompexnější v Evropě. Kvalita služeb ve zdravotnictví byla sice nízká, ale byla pro všechny. Co je zvlášť charakteristické, téměř všichni se měli stejně. **Mzdová nivelizace**, téměř neustále kritizovaná, nebyla nikdy zlikvidována. Pravda, asi milión našich občanů žilo pod hranicí chudoby, ale byli to většinou důchodci a ty není příliš vidět a jen zřídka slyšet. Uniformitu příjmů doprovázela uniformita spotřeby. Sortiment zboží na trhu byl velmi úzký, a tak s výjimkou úzké skupiny privilegovaných, kteří mohli nakupovat v obchodech *Darexu* a později v *Tuzexu* (obchody zásobované západním zbožím, v nichž se platilo zvláštními kupóny), se všichni oblékali a obouvali téměř stejně. Zoufalý nedostatek **niterných hodnot** ve společnosti vedl k různým patologickým jevům jako rychle vzrůstající rozvodovost, ztráta citu pro rozlišení poctivé práce a okrádání, citu pro kulturní, hmotné i duchovní hodnoty, rozbujelá konzumní životní filozofie, což si uvědomovalo stále více lidí.

Šed' každodenního života nahrazoval režim svým občanům pravidelnými svátky a oslavami nejrůznějšího druhu. Prvomájové průvody, vojenské přehlídky a folklórní slavnosti vždy přilákaly davy lidí, kteří, zdá se, se na nich opravdu bavili. Velkých úspěchů dosahovaly mamutí sportovní podniky na čele se spartakiádami, které byly pořádány od roku 1955 každých pět let. Sportovišť pro rekreační sportovce spíše ubývalo, než přibývalo, státní reprezentaci však byla věnována velká péče.

Rozdíl v rodinných příjmech závisely především na počtu ekonomicky činných členů rodiny. To vedlo k **vysoké zaměstnanosti žen**. Ani jim však socialismus nezaručil slibovaná práva. Jejich platy byly nižší než platy mu-

žů ve stejné kategorii, a vzhledem k nízké úrovni služeb a neustálým nedostatkům v zásobování disponovaly mnohem menším množstvím volného času. To se negativně odrazilo na situaci rodiny, přinášelo problémy při výchově dětí.

Vzrůstající úspory začaly v šedesátých letech umožňovat občanům nákup zboží dlouhodobé spotřeby. Životní styl se začal měnit. Přišla doba sobot a nedělí trávených na usilovně budovaných a udržovaných chatách. Po kotrmelcích komunistické politiky v posledních letech přišla doba zjevného **nezájmu obyvatelstva o věci veřejné.**

Od šedesátých let se začala také zlepšovat informovanost našich občanů o situaci na Západě. Zahraniční vysíláčky byly sice i nadále rušeny, rozšiřoval se ale okruh těch, kteří mohli do kapitalistických států vycestovat. V roce 1965 vyjelo na Západ asi 168 tisíc našich občanů, v roce 1967 již více než 300 tisíc. Československo pomalu vystupovalo ze své izolace a na jeho každodennosti to bylo znát. Měnil se především **životní styl mládeže.** Již na konci 50. let k nám pronikl rock'n'roll. Z parků a laviček se rock'n'roll dostal do klubů v okrajových čtvrtích velkých měst. V šedesátých letech se vliv západní hudby prosadil ještě výrazněji. Vznikají první *bigbeatové kapely*, kterým se již občas daří uchytit se na gramofonových deskách. Dlouhé vlasy, džínsy a znepokojivě hlasitý zvuk elektrofonických hudebních nástrojů signalizují, že mládež se začíná vzdalovat od funkcionářských ideálů Svazu mládeže.

Stejně tak se začíná významná část naší **umělecké scény** vzdalovat od zatuchlých ideálů socialistického realismu. Nevyhlášeno se začíná realizovat sebevědomé heslo sjezdu spisovatelů z roku 1956: „*Spisovatelé, svědomí národa*“. Autoři jako M. Kundera, J. Škvorecký, B. Hrabal, nebo D. Tatarka pojmenovávají ve svých dílech pocity doby, které neviděli, nebo nechtěli vidět tehdejší vládcí. Stejným směrem se ubírá i naše dramatické umění (V. Havel, I. Vyskočil, J. Topol) a film, jehož *nová vlna* (M. Forman, I. Passer, J. Němec, V. Jasný a další) se stává světově známým pojmem. Nové umění agresivně proniká do nedávno ještě neotřesitelných jistot československého všedního dne a připravuje půdu pro návrat občanů do politiky. Nikoli však podle direktiv, připravovaných dosavadním vedením komunistické strany.

III. ČESKOSLOVENSKO A BREŽŇEVOVA DOKTRÍNA

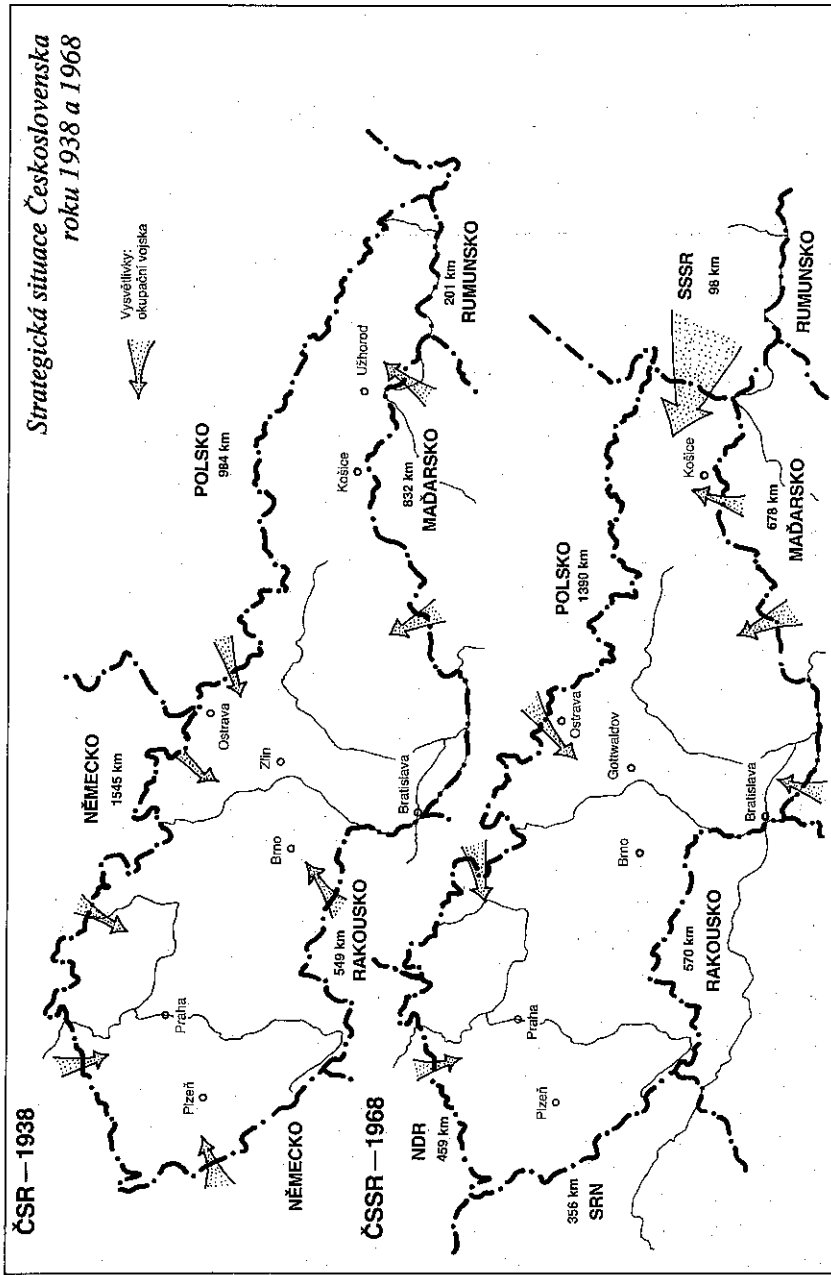
III/1 *Pokus o reformu socialismu v Československu roku 1968*

V roce 1968 došlo v Československu k pozoruhodnému pokusu o vnesení lidského, humánního rozměru do pokračujícího celospolečenského socia-

listického experimentu. U počátků koncepce „*socialismu s lidskou tváří*“ stálo vystřízlivění nad neslavnými důsledky „úspěšného budování socialistické společnosti“. Kolektivizované zemědělství prohlubovalo nesoběstačnost republiky ve výrobě potravin, průmyslové výrobky ztrácely na zahraničních trzích schopnost konkurence, nízká efektivita výroby vyvolávala dojem chronického nedostatku pracovních sil. Direktivně řízená a politicky zneužívaná československá ekonomika pomohla vybudovat průmyslovou základnu v zaostalých zemích východního bloku a tím si sama zlikvidovala výhodná odbytíště. Průmysl v českých zemích se téměř dobral zbytků podstaty, nashromážděné za rakousko-uherské monarchie a 1. republiky, a modernější industriální základna se vytvářela v rozhodující míře na Slovensku. Ačkoli se o potřebě radikální **ekonomické reformy** hovořilo již v roce 1964, začala se zavádět až o tři léta později. Proti nekompetentním zásahům a konzervativním postojům A. Novotného a jeho vedení se proto záhy postavila skupina ekonomických reformátorů v čele s O. Šikem. Hospodářské a sociální povznesení Slovenska povzbudilo vedoucí skupinu slovenských komunistů k formulaci požadavků na větší míru politické a kulturní samostatnosti. A konečně (ale v neposlední řadě) obnovena vlna kritiky stalinismu na XXII. sjezdu KSSS povzbudila široké vrstvy československé inteligence k vystoupením ve prospěch zásadního rozšíření svobody bádání, tvůrčího činu a projevu.

„**Obrodný proces**“ v KSČ a ve společnosti byl tedy zahájen mnohem dříve, než v lednu 1968. Proto je lépe se vyhnout expresivnímu pojmu „*pražské jaro*“, který československý pokus o reformu jednak časově redukuje, jednak působí zmatečně vedle názvu známého hudebního festivalu. Už počátkem června 1967 na V. sjezdu ČSM zazněly hlasy ve prospěch plurality organizací mládeže a koncem téhož měsíce na IV. sjezdu československých spisovatelů došlo k otevřenému popření morálního práva KSČ na vedoucí úlohu ve společnosti, ke kritice její úlohy v 50. letech a ke zdůraznění autonomie kultury. Koncem října 1967 se ÚV KSČ musel zabývat ostrou kritikou své neschopnosti řešit celospolečenské problémy, která vyšla ze základních organizací strany. Tuto kritiku řada členů ÚV přenesla konkrétně na osobu A. Novotného. Neklid ve společnosti znatelně stoupl v důsledku „**strahovských událostí**“, kdy opakované výpadky elektrického proudu přiměly studenty ze strahovských kolejí ke spontánní demonstraci, která měla upozornit veřejnost na špatné podmínky jejich bydlení a studia. Pokojný průvod mladých lidí byl v Nerudově ulici brutálně napaden příslušníky Veřejné bezpečnosti a Prahu zachvátila vlna studentských nepokojů a mítinků, která se přenesla i do dalších vysokoškolských center.

Počátkem ledna 1968 zbavilo plenární zasedání ÚV KSČ A. Novotného funkce prvního tajemníka a přimělo jej omezit se na mocensky bezvý-



znamný úřad prezidenta republiky. Do čela strany byl povolán **Alexander Dubček**. Dubček zpočátku hledal oporu v lidech, jež považoval za sobě oddané, kteří však jeho důvěru hluboce zklamali (například G. Husák a V. Biřák). Na druhé straně při odstavování osob, spjatých s bývalým vedením, objevil účinnou zbraň v podobě veřejného mínění a zejména spolupráce se sdělovacími prostředky. Svým přívětivým, neoficiálním chováním si rychle získal značnou popularitu. Společnost mu velkoryse promýjela nedostatek určité politické koncepce, který evidentně zmátl i moskevské vedení v čele s Leonidem Brežněvem. Po Dubčekově příkladu začali mnozí straníční a státní funkcionáři spatřovat ve své práci záchvěvy „vyššího poslání“. Mnozí z nich, třebaže neměli v úmyslu nic zásadně měnit, chtěli spravovat veřejné záležitosti lépe než dosud. Nehodlali ustoupit od plánovitého způsobu řízení národního hospodářství, ale vadila jim jeho nízká produktivita a zejména nadměrné plýtvání s beztak dost omezenými prostředky. Ostatně ani většina obyvatelstva neuvažovala o změně ekonomického a společenského řádu. **Reformní komunisté** vůbec nepomýšleli na zavedení politického pluralismu (projev A. Dubčeka na květnovém zasedání pléna ÚV KSČ). I Josef Smrkovský, muž s image lidového politika, nehovořil o nastolení klasické demokracie, nýbrž o demokratizaci veřejného a stranického života. Podobně se i takový teoretik systémových změn, jakým byl Zdeněk Mlynář, stavěl proti obnovení sociálně demokratické strany. Naprosté nepochopení věci prokázal Vladimír Koucký, který před odjezdem na konzultativní schůzku komunistických a dělnických stran v Budapešti na přelomu února a března 1968 prohlásil:

„... *Novotný na lednovém plénu prorokoval, co všechno se bude dít, když ho sesadíme, a co se děje? Nic se neděje!*“

V průběhu března duch reformy pronikl na okresní konferenci KSČ a ovládl odborové hnutí. Antonín Novotný rezignoval na úřad prezidenta a 30. března byl jeho nástupcem zvolen **Ludvík Svoboda**. Nový prezident jmenoval vzápětí novou vládu v čele s **Oldřichem Černíkem** a **Josef Smrkovský** zaujal místo předsedy Národního shromáždění. Nová vláda i staronový parlament (volby do zastupitelských sborů byly odloženy) zahájily práci na přípravě federativního uspořádání státu. Počátkem dubna přijal ústřední výbor *Akční program KSČ* a koncem května na plenárním zasedání dal zelenou tržnímu modelu, čímž se vlastně zbavoval možnosti přímých zásahů do národního hospodářství. Ve stejné době již stranické vedení muselo čelit **útokům „bratrských stran“** zemí Varšavské smlouvy na demokratizační proces v Československu, a to opakovaným zdůrazňováním vlastního odhodlání zabránit změně společenského systému. Postupně se vyskytly izolované projevy nesouhlasu s reformou socialismu (červnový aktiv Lidových milicí v Praze, zastřená výzva 99 zaměstnanců Pragovky k mocenskému zásahu ze strany SSSR, vystoupení V. Biřáka na

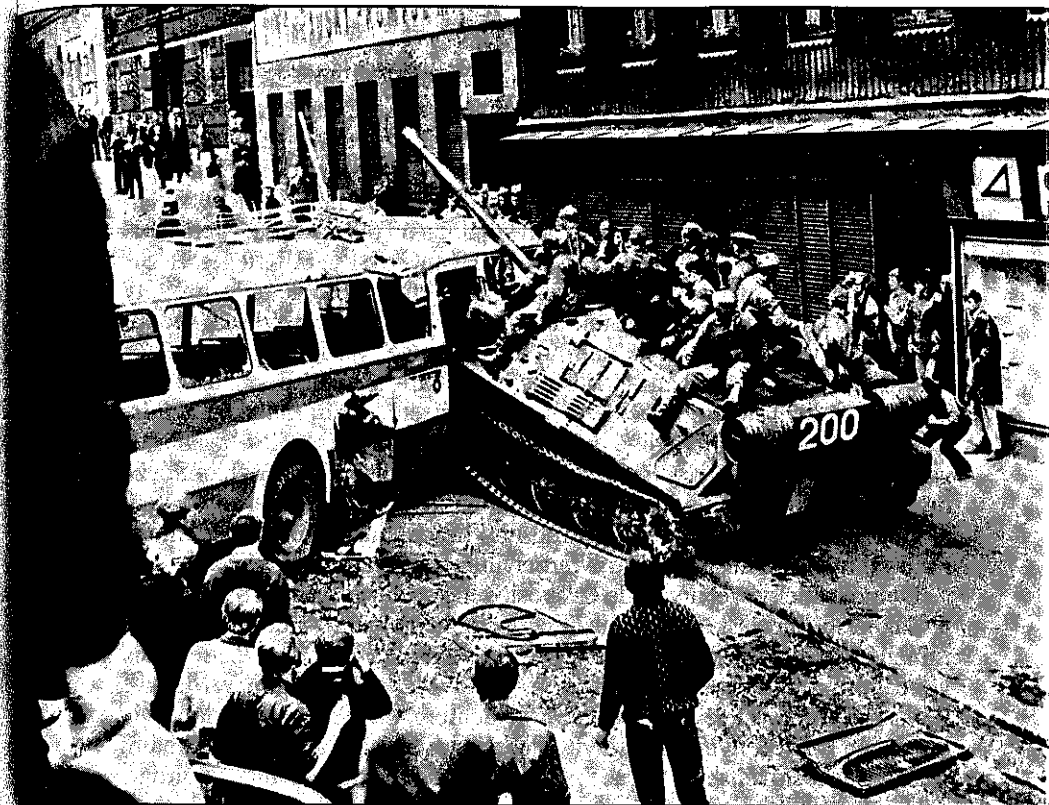
stranickém fóru). Nervozitu vyvolalo červnové štábní cvičení vojsk Varšavské smlouvy na československém území. Sovětské velení jej dokonale využilo k přípravě ozbrojené invaze.

„Je přitom třeba, abychom zůstali realisty. Dokonce se tvrdí – doufejme, že oprávněně – že je to jeden z charakteristických rysů naší národní povahy. Realismus nám radí, abychom velmi pečlivě uvážili všechny podmínky, které působí kolem nás. Především nás toto uvážení v dnešní situaci nesporně povede k závěru, že Československo zakotvené mezi socialistickými státy poprvé ve své historii získalo takové zabezpečení svých hranic a své státní existence, jaké ještě předtím naše dějiny nepoznaly. Je dnes nemožné, aby se opakoval Mnichov, aby se opakoval 15. březen 1939.“

(Z rozhovoru ředitele Ústavu pro mezinárodní politiku a ekonomiku Antonína Šnejdárka pro *Večerní Prahu*, 2. dubna 1968)

Obavy neostaliništů ze stranických vedení SSSR, Polska, Maďarska, Bulharska a NDR, že reformní proces v Československu se vymkne kontrole KSČ, nebyly plané. Po květnovém plénu ÚV KSČ strhlo nadšení i ty občany, kteří doposud posuzovali možnost celospolečenské obrody skepticky. V podnicích spontánně vznikaly rady pracujících (v aktivitě vedla *Federace lokomotivních čet*), činnost obnovil *Junák* a *Sokol*, na veřejnosti se po dlouhé době objevily uniformy legionářů a západních letců, byly založeny nové organizace (*Svaz vědeckých pracovníků* a jiné), aktivizovaly se církve a náboženské společnosti. Zárodkem pluralitní demokracie se staly *Klub angažovaných nestraníků (KAN)* a *Klub 231*, sdružující bývalé politické vězně komunistického režimu (koncem června schválilo NS zákon o soudní rehabilitaci). Cenzura byla prakticky paralyzována a přibývalo novinových článků, odhalujících zločiny KSČ na lidu Československa. Některé osoby, obtížené břemenem minulosti, tuto situaci psychicky nezvládly a uchýlily se k sebevraždě. Dne 27. června 1968 (v předvečer okresních konferencí KSČ) otiskly některé noviny „*Prohlášení 2000 slov*“, které zřetelně naznačilo, že v reformním procesu je třeba pokračovat bez ohledu na KSČ a v případě potřeby i proti jejím zájmům.

V té době **nenávislná kampaň** zejména sovětského, východoněmeckého a bulharského tisku proti československé cestě k demokracii vrcholila. V polovině července byla svolána porada představitelů SSSR, NDR, Bulharska, Polska a Maďarska do Varšavy, která formulovala stěžejní zásadu **Brežněvovy doktríny**, to jest povinnost komunistických stran bránit socialismus a mezinárodní postavení socialistického společenství. Z této povinnosti se odvozovalo právo mocensky zasahovat do vnitřních záležitostí socialistických států. ÚV KSČ zaujal odmítavé stanovisko ke *společnému dopisu pěti stran*, zúčastněných na varšavské schůzce. Na přelomu července



Srpen 1968 na pražských ulicích

a srpna se sešli členové politbyra ÚV SSSR a předsednictva ÚV KSČ v Čierné nad Tisou. Otevřený a hrubý nátlak sovětských představitelů se minul účinkem, stejně jako 3. srpna v Bratislavě, kam si sovětské vedení přivolalo na pomoc své spojence z varšavské schůzky. Na setkáních s Dubčekem v Karlových Varech a Komárně neuspěli ani Walter Ulbricht, ani János Kádár (straničtí vůdci z Německé demokratické republiky a Maďarska). Československé vedení však nevyvodilo z těchto jednání logický závěr, že se Varšavská smlouva chystá k **ozbrojenému zásahu**. Veřejnost byla uchválena projevy mezinárodní solidarity (mimo jiné i z Polska), uzavřením mezistátních smluv s Bulharskem i Maďarskem a zejména návštěvami z Jugoslávie (Josip Broz-Tito) a Rumunska (Nicolae Ceaușescu). Připravovala se uvítat v Československu generálního tajemníka OSN U Thanta, chys-

taly se svobodné volby, XIV. sjezd KSČ, ustavující sjezd sociální demokracie . . .

Dne 20. srpna začalo jednat předsednictvo ÚV KSČ. V. Bilák, E. Rigo, A. Kapek, J. Piller a A. Indra se pokusili využít situace ke změně politického kurzu, protože byli nepochybně informováni o **vpadu vojsk Varšavského paktu** (s výjimkou Rumunska), který vlastně začal týž den v pozdních večerních hodinách. Druhého dne (21. srpna 1968) se na československém území nacházelo kolem 750 000 cizích vojáků a na 6000 tanků. Představitelé KSČ a státu (A. Dubček, O. Černík, J. Smrkovský, F. Kriegel, B. Šimon, J. Špaček) byli odvečeni na sovětské území. Přestože na ozbrojený boj nebylo ani pomysleno, spontánní **odpor proti okupaci** sovětské vedení zaskočil. Manifestace, stávky, náhradní rozhlasové vysílání a další akce neustávaly. Objevilo se množství tiskovin, plakátů a nápisů, vyjadřujících podporu vedení státu. Zkrachoval pokus o zřízení kolaborantské „*dělníko-rolnické vlády*“, mimo jiné proto, že předsednictvo ÚV KSČ přehlasovalo v noci z 20. na 21. srpna kolaborantskou frakci a veřejně oznámilo, že invaze proběhla bez vědomí legitimních československých představitelů a odporuje všem normám mezinárodního práva. Smutným dokladem tohoto faktu byly i desítky obětí z řad civilního obyvatelstva.

Demokratický svět invazi do Československa jednoznačně odsoudil, byl jí však nesporně zaskočen. Omezil se proto na neúčinné, třebaže upřímné míněné **projevy solidarity**. Lze tedy předpokládat, že mu v zásadě přišla vhod zpráva o zahájení **sovětsko-československých jednání** v Moskvě 23. srpna 1968. Delegace vedená prezidentem ČSSR L. Svobodou byla doplněna odvečenými představiteli československé vlády na maximální počet. Československá delegace měla poměrně přesné informace o situaci doma, kde sílily projevy odporu proti okupaci, věděla i o *mimořádném sjezdu KSČ* (označeném jako XIV. v pořadí a později anulovaném) v Praze-Vysočanech, který vznesl požadavek stažení cizích vojsk. Přesto se tato delegace podřídila diktátu Brežněvova vedení a souhlasila s časově neomezenou („dočasnou“) přítomností sovětských vojsk na československém území. S výjimkou **Františka Kriegla** také všichni podepsali takzvaný *moskevský protokol* a třebaže tak učinili pod nátlakem, žádný z nich později platnost svého podpisu nezpochybnil. Mimořádný sjezd Komunistické strany Slovenska, který se vzdor okupaci rovněž konal a původně se přihlásil k závěrům vysočanského sjezdu, se 28. srpna z iniciativy G. Husáka od těchto závěrů naopak distancoval. V jedné z nejkritičtějších chvil v dějinách národa a státu sehráli vedoucí komunisté (podle A. Dubčka „*správcovia národného dedičstva*“) jednu ze svých nejsmutnějších rolí.

III/2 První fáze normalizace (srpen 1968—duben 1969)

„Normalizace“ poměrů v československé společnosti proběhla v několika fázích. V období mezi 27. srpnem 1968 a koncem listopadu téhož roku se v Československu, které již opět nebylo právním a suverénním státem, uplatnily **nové politické faktory**. V první řadě zde hrály významnou roli okupační armády, i když většina jednotek zemí Varšavské smlouvy (s výjimkou SSSR) opustila území ČSSR do konce roku 1968. Sovětská armáda zůstala nejmasivnější mocí s rozhodujícím vlivem na vnitřní politiku KSČ v situaci, kdy ozbrojené složky ČSSR nebyly plně pod kontrolou vedení státu a KSČ. Na **hrubém vměšování** do československého vývoje se výrazně podílelo i velvyslanectví SSSR, zejména jeho složky napojené na sovětskou rozvědku. S tím souviselo i zřízení vojenských komandatur v posádkových městech sovětských ozbrojených sil, „dočasně“ umístěných v Československu. Další složky okupační správy se zapojily do dezinformační kampaně proti reformní politice. Především byla na území někdejší NDR, později již na území ČSSR vydávána tiskovina „*Zprávy*“, která soustavně napadala představitele této politiky (A. Dubčeka, J. Smrkovského, J. Pavla). Ve stejném duchu jako „*Zprávy*“ působila po řadu měsíců (rovněž z území NDR) rozhlasová stanice „*Vltava*“.

Vzhledem k situaci, která jednoznačně ukazovala, že ani většina členů KSČ, ani podstatná část československé společnosti se nehodlá ihned podříditi mocenskému tlaku, vypracovalo sovětské vedení **novou taktiku**. Do postavení zmocněnců a kontrolorů byli vybráni přední členové politbyra ÚV KSSS s tím, že Brežněv nepřipustil, aby touto funkcí byli pověřováni lidé jakkoliv spojení s Československem, respektive s hlavními představiteli reformního procesu. Specifickou roli zde sehrál člen politbyra Vasilij Kuzněcov, ale tlak na československé vedení až do konce roku 1970 vyvíjeli i předseda prezidia Nejvyššího sovětu SSSR Nikolaj Podgornij, hlavní sovětský ideolog Michail Suslov a řada dalších. Sovětský tlak působil v několika směrech. Proti řadě předpokladů nebyl motivován pouze vlastními představami o tom, jak by měla situace v ČSSR vypadat, ale i faktory mezinárodními a dokonce i působením „normalizátorů“ v zemi samotné (A. Indra, V. Bilák, D. Kolder, O. Švestka, J. Fojtík, J. Lenárt a další). Ministerští předseda O. Černík ve svém elaborátu pro *Komisi vlády ČSSR pro analýzu událostí 1967—1970* uvedl, že většina představitelů „obrodného procesu“ byla ještě na podzim 1968 přesvědčena, že se podaří některé pozitivní výsledky dosavadního vývoje zachovat. Do konce roku 1968 se československá společnost ve své většině projevovala jako jednotná. Ve vztahu k SSSR, ale i k západním demokraciím vzrůstala v národě oprávněná deziluze. Jako již tolikrát v dějinách státu bylo znovu přijato stanovisko, že za národní prohru je plně odpovědný někdo jiný. *Mnichovský syndrom* se objevil v nové podobě.

Zpočátku velmi málo působící vysílání *Vltavy* a tisk *Zpráv* se však záhy dočkaly odezvy u té části vedení KSČ, jež začala chápat, že v případě sovětské vojenské okupace nejde o proces krátkodobý a že jej československé vedení není schopno v žádném případě ovlivnit. Do konce listopadu 1968 byla **probřežněvovská frakce** vedení KSČ v podstatě zformována a zahájila svůj nástup k moci. Významnou roli zde sehrál šéfredaktor sovětské rozvědky Viliam Šalgovič. Z jeho iniciativy se začalo připravovat schéma „očistý společnosti“. Záhy se ukázalo, že sovětské vedení nechce dodržovat ani závazky, které na sebe přijaly SSSR i ČSSR moskevskými protokoly. Stále však se hovořilo o krátkodobém pobytu sovětských vojsk. Díky diferencovanému přístupu dokázalo toto vedení rozdělit ÚV KSČ a československou vládu na řadu frakcí. V rámci ústupového boje obětovalo vedení KSČ některé politiky, kteří měli důvěru veřejnosti. Nejprve musel odejít F. Kriegel a záhy jej následoval generál V. Prchlík. Zvýšil se i tlak na mocenský aparát, zejména ministerstva obrany, vnitra a spravedlnosti. I když zpočátku šlo o tlak spíše platonický, protože málokdo byl ochoten sovětské příkazy vykonávat, vznikala i v těchto složkách „*zdravá jádra*“, která později prováděla celospolečenskou čistku podle dispozic normalizátorů.

V této situaci se stále ještě dařilo udržovat pozice reformních představitelů státu, i když pro normalizaci poměrů se vyslovil i prezident republiky L. Svoboda, který byl po dlouhé měsíce symbolem toužených společenských změn. Síla veřejného mínění totiž potlačovala v prvních měsících po okupaci všechny snahy o změnu reformního kurzu. Koncem října 1968 se dokonce podařilo zdánlivě posílit pozice reformních komunistů. Byl přijat *zákon o československé federaci*, který poprvé v historii zakotvil rovnoprávné postavení českých zemí a Slovenska. Na počátku roku 1969 vstoupil v platnost, ale již ve zcela jiných podmínkách. Dalším úspěchem reformních sil bylo posílení úlohy odborového hnutí, které připravovalo všeobdobový sjezd k podpoře vedení KSČ v obraně proti sovětskému tlaku.

Tato dílčí vítězství však nevyvážila stále se zvyšující pocit **únavy a dezi-luze** vycházející ze skutečnosti, že byly v podstatě zmrazeny všechny reformy v oblasti ekonomiky a politiky. Výsledkem tohoto jevu byl vzestup **emigrace**, jejíž složení podle informace Státní bezpečnosti pro předsednictvo ÚV KSČ z konce roku 1969 představovalo 70% lidí do 35 let a zároveň 38% lidí vysokoškolsky a středoškolsky vzdělaných. V **listopadu 1968** se uskutečnilo zasedání ÚV KSČ, kde se začaly prosazovat díky sovětským výhrůžkám na adresu československého vedení probřežněvovské síly. Ty se dokázaly uplatnit i v rámci *byra pro řízení stranické práce v českých zemích*, kde jednoznačně ovládly pozice. Z úřadu předsedy Federálního shromáždění musel odstoupit J. Smrkovský.

Sovětské vedení došlo na přelomu listopadu a prosince 1968 k závěru, že odliv reformních tendencí v československé společnosti pokračuje příliš

pomalou. Na prosincových zasedáních v Kyjevě došlo k **ostré konfrontaci** s československou delegací, neboť Brežněv tvrdě požadoval čistky v KSČ i v celé společnosti a zdůraznil možnost nového použití síly, pokud nedojde v ČSSR k jednoznačnému příklonu k sovětskému stanovisku. V souvislosti s tímto jevem se mobilizovaly **stalinistické skupiny** v československé společnosti. Na setkání jejich stoupenců v pražské Lucerně, Čechii, hotelu Tišchý a jinde se objevily požadavky na ráznou odvetu vůči reformním komunistům. Podobně se formovaly levicové složky v *Socialistické akademii*. Z řad komunistických intelektuálů, nepřejících reformnímu procesu, vyšla *Levá fronta*. Na druhé straně přetrvával odpor proti okupaci v rámci studentského hnutí a odborů, sjednocovala se stanoviska nejrůznějších složek kulturní fronty a došlo k řadě protestních akcí proti sovětské okupaci. Vlna protestů a odporu Čechů a Slováků vyvrcholila v souvislosti s protestním sebeupálením **Jana Palacha** a **Jana Zajíce**, činem do té doby v evropském prostředí nepředstavitelným, který šokoval světovou veřejnost. Pozdější jednání branného a bezpečnostního výboru Federálního shromáždění na jaře 1969 ukazuje, jak nastupující kolaborační režim nebyl schopen pochopit morální obsah činu obou studentů.

Ústupový boj probíhal i v **ekonomické oblasti**, kde se již počátkem roku 1969 znovu objevily tendence centrálně řídit národní hospodářství, nepřipustit svobodu podnikání, posílit valutový monopol státu a další mocenské zásahy do hospodářství. Sovětské a východoněmecké požadavky na větší zapojení československé ekonomiky do systému zemí RVHP fakticky směřovaly k tomu, aby československá ekonomika opět doplácela na socialistickou ekonomickou integraci. Rada ekonomů a vedoucích hospodářských pracovníků na tuto okolnost upozorňovala, ale reformní vedení stále jasněji ztrácelo pozice a bylo zřejmé, že je neubrání. O jeho rozhodující porážce rozhodl „*hokejový týden*“ v březnu 1969, kdy po vítězstvích ČSSR nad mužstvem SSSR na mistrovství světa v ledním hokeji ve Stockholmu došlo při spontánních oslavách, jež v Praze dostaly politický podtext, k živelným projevům nespokojenosti s trvajícím okupací republiky. Vystoupení obyvatelstva využily kolaborantské složky bezpečnosti, které zinscenovaly útok na pražskou kancelář Aeroflotu a na některé další objekty. Sovětské posádky byly mobilizovány, řadě československých představitelů se dostalo výhrůžného ujištění, že Sověti nezaváhají před novým použitím síly, pokud budou protisovětské akce pokračovat. Přesvědčovací akce prezidenta L. Svobody, prvního tajemníka ÚV KSČ A. Dubčka a dalších politiků nevedly k ničemu. Dezi-luze lidí dosáhla takové hranice, že zastavit ji mohlo pouze jedno: **represe**.



Manifestace k výročí 25. února 1948 na pražském Staroměstském náměstí (snímek z počátku 70. let)

III/3 *Nástup normalizátorů a politické čistky (duben 1969 – podzim 1969)*

Na základě informací o událostech „hokejového týdne“ L. Brežněv rozhodl o likvidaci reformistů v KSČ, vládě, parlamentu, složkách Národní fronty, armádě a bezpečnosti. Sovětská volba nového vedoucího činitele strany a fakticky i státu padla nikoli na V. Biľaka (který jmenování do jisté míry očekával), ale na **Gustáva Husáka**. G. Husák patřil k významným slovenským politikům. Po jeho zatčení a uvěznění v 50. letech se mu dostalo glorioly vlastence a ryziho komunisty. Když byl na základě rozhodnutí prezidenta Novotného roku 1960 propuštěn z vězení, nastoupil politickou dráhu, která vyvrcholila významným podílem na reformním procesu 1968. Ambiciózní G. Husák však propadl soukolí moci. Počátkem roku 1969 pochopil, že reformě je konec, stejně jako jejím protagonistům. Zpočátku se připravoval k ústupovému boji, ale brzy kapituloval nejen před sovětským tlakem, ale především před tlakem prosovětských členů vedení KSČ.

Dubnové plénium ÚV KSČ roku 1969 rozhodlo o odvolání A. Dubčeka, který byl brzy poté vyloučen z KSČ, stejně jako desítky dalších členů ústředního výboru. V několika vlnách pak následovala **čistka** v celé československé společnosti, která v zásadě skončila na jaře 1971. Vyloučením z KSČ a fakticky i zákazem výkonu povolání bylo postíženo téměř 30 000 lidí, z armády bylo propuštěno 17% členů velitelského sboru, ze Státní bezpečnosti odešla téměř třetina proreformních důstojníků. Díky čistkám v akademii věd, jejích ústavech, na vysokých školách, v kulturních institucích a sdělovacích prostředcích došlo ke stagnaci československé vědy a kultury. Základní a střední školy opustila v důsledku represí čtvrtina všech učitelů. V následujícím období se G. Husákovi z jeho původních záměrů podařilo prosadit pouze jediné: nedošlo k politickým procesům v masovém měřítku. K zatýkání odpůrců normalizace (skupina P. Uhla, generál V. Prchlík) však došlo již roku 1969. Soudní procesy se zatčenými se odehrály o dvě léta později.

Základem **normalizačního programu** se stalo vypracování analýzy, přednesené na poradě vedoucích tajemníků KSČ na podzim 1970. Na 1500 stran textu bylo věnováno ideologickému zdůvodnění sovětské invaze a nastupující normalizace. Shrnující dokument vešel do dějin pod názvem *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti od XIII. sjezdu KSČ*. Dokument prezentoval sovětskou akci jako „*bratrskou a internacionální pomoc*“ a československé události roku 1968–69 jako „*kontrarevoluci*“. Přesto na přelomu července a srpna 1969 přijela do ČSSR „konzolidační“ delegace, vedená tajemníkem ÚV KSSS V. Grišinem, který tlumočil Husákovi Brežněvovu nespokojenost s postupem normalizace v ČSSR. Události spojené s **prvním výročím sovětské okupace** prokázaly autentic-

ký postoj většiny obyvatelstva ČSSR. Šlo nejen o řadu obětí střelby SNB, ČSLA a Lidových milicí, o desítky zraněných, o obrovské materiální škody, o nasazení československé armády proti lidu, ale i o celkový obraz situace. Vedení SSSR se přesvědčilo, že Husákova metoda politické pacifikace nevede k rychlým výsledkům, a vynutilo si použití podstatně tvrdších metod. Normalizace vstoupila do třetí fáze.

Návštěva československé stranické a vládní delegace v SSSR v říjnu 1969 se opět nesla v duchu moskevského diktátu. Sověti jmenovali další osobnosti, které okamžitě musely opustit politickou scénu, a rozhodli o tom, že z KSČ musejí být vyloučeni ti komunisté, kteří se uchýlili do emigrace. Poslední středisko protisovětského odporu v KSČ, ve vedení pražské stranické organizace, bylo likvidováno dosazením Antonína Kapka a prezidentu Svobodovi byla dána příležitost osvědčit své normalizačtorské schopnosti. V celkovém kontextu událostí pak podepsání nové *smlouvy mezi SSSR a ČSSR o vzájemné pomoci a spolupráci* na počátku května 1970 v Praze znamenalo z hostitelské strany víceméně uznání vazalské závislosti. Nová smlouva (včetně tajného dodatku o výsadách sovětského vojenského kontingentu v ČSSR) byla pro Československo ve všech položkách ztrátová.

Okamžitě po Brežněvově odjezdu začala nová vlna čistek, zakládání nových organizací (například *Socialistického svazu mládeže*), formování nových vedení uměleckých svazů a podobně. Normalizační systém se však necítil ohrožen pouze „pravici“ v československé společnosti, ale i extrémními proudy levice. I ji zasáhl tlak normalizátorů a vedl k rozpuštění Levé fronty (seskupení marxistických kulturních pracovníků) a k integraci *Leninského svazu mladých* v rámci SSM. Vedle bývalých stalinistických politiků v KSČ se objevila i jejich nástupnická generace (J. Varholík, O. Čmouk, A. Himl, J. Poledník a další).

Přibližně v tomto období byla dokončena i směrnice vytvářející nepřekonatelné **kádrové bariéry**. Několik set tisíc bývalých komunistů i protivníků z nekomunistických řad bylo přiřazeno k desítkám tisíc lidí, kteří se nalézali pod stálou kontrolou již od roku 1948 (se zákazem výkonu povolání a publikační činnosti, platovými stropy a dalšími omezeními). *Státní bezpečnost* dostala příkaz ke **sledování** většího počtu lidí, takže počátkem roku 1970 bylo na zasedání branného a bezpečnostního výboru Sněmovny lidu konstatováno, že tato organizace oproti roku 1968 zdvojnásobila své stavy. Citelně byla omezena možnost vycestování do západních států, jež byly v předchozích letech oblevy Čechům a Slovákům nakrátko zpřístupněny. Právě tento fakt z velké části ovlivnil silnou vlnu emigrace. Pokračovalo i tažení proti reformním částem ostatních politických stran. Na základě vnějšího tlaku došlo ke změně vedení jak u Československé strany socialistické, tak u strany lidové i u slovenských stran. V mnoha případech,

jak o tom svědčí materiály předsednictva ÚV KSČ z let 1969—1972, byly požádány o vyjádření odpovídající sovětské mocenské orgány. Na mnoha místech byli občané posuzováni podle toho, zda se stýkají s příslušníky sovětských posádek či nikoli. Snahou normalizačního vedení země bylo dosáhnout opět vysokého stupně byrokratizace státního aparátu, likvidovat opoziční stranickou i bezpartijní inteligenci ve vědě, kultuře a umění, stejně jako absolutizovat moc **stranické nomenklatury**.

V důsledku toho se silně snížila úroveň řízení státu ve všech složkách jeho činnosti, ekonomikou počínaje a politickým vedením konče. Dalším důsledkem byla stále větší izolace československé společnosti od světa, zejména v oblasti technických a společenských věd, stejně jako struktury výroby. U značné části společnosti převládá v důsledku čistek postoj, který můžeme charakterizovat jako naprostou lhostejnost. Tím posledním, co dovršilo tragédii spojenou s vývojem nejen KSČ, ale celého evropského komunistického hnutí, byl převládající strach členské základny z represí, který vedl ke **stagnaci** a k degeneraci veškeré stranické politiky. Jen velmi málo odpovědných politiků dokázalo dospět k poznání, že normalizace v Československu znamená konec socialistického pojetí dějinného vývoje. Roku 1989, po změnách ve východní a střední Evropě, prohlásil významný americký politolog Z. Brzezynski, že rok 1968 byl taktickým vítězstvím SSSR, ale strategickým vítězstvím protikomunistických demokratických sil.